

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

MƏMMƏDOV NURLAN NURU oğlu

**«MMUS-ın TƏTBİQİ ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ HESABATLARININ
AUDİTİ»**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı:

060402

“Mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

dos. Kazımov R.N.

Magistr proqramının rəhbəri:

dos. Kazımov R.N.

Kafedra müdiri

dos. Cəfərli H.A.

BAKİ - 2015

Mündəricat

Giriş.....	3
Fəsil I. Maliyyə hesabatları və onların tərtib olunmasının nəzəri-metodiki aspektləri	
1.1 Maliyyə hesabatlarının məzmunu və analitik imkanları.....	10
1.2 Maliyyə hesabatlarının tərkibi və tərtib olunması qaydası.....	14
1.3 Maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının keyfiyyət göstəriciləri.....	22
Fəsil II. Müəssisənin mühasibat (maliyyə) hesabatının auditi	
2.1 Müəssisənin uçot siyasətinin və ilkin uçotun təşkilinin auditi.....	28
2.2. Müəssisədə mühasibat uçotu və hesabatların təşkilinin auditi.....	33
2.3. Maliyyə hesabatlarının auditində analitik prosedurlardan istifadə.....	44
Fəsil III. Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili	
3.1. Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin məzmunu və vəzifələri.....	51
3.2. Mühasibat balansı əsasında təşkilatın maliyyə vəziyyətinin təhlili.....	55
3.3. Mənfəət və zərər haqqında hesabat əsasında təşkilatın maliyyə nəticələrinin təhlili.....	63
Nəticə.....	72
Ədəbiyyat	76

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Mühasibat (maliyyə) hesabatının tərtib olunması uçot prosesinin sonuncu və həlledici mərhələsidir. Mühasibat (maliyyə) hesabatında müəssisənin istehsalat-təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin nəticələri haqqında məcmu məlumatlar öz əksini tapır. Maliyyə hesabatlarının məlumatlarından müəssisənin müxtəlif bölmələrində təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etmək, onun müsbət tərəflərini və çatışmazlıqlarını müəyyənləşdirmək, plandan kənarlaşmaların səbəblərini aşkar etmək, bütövlükdə müəssisənin işinin səmərəliliyini qiymətləndirmək, onu yüksəltmək və digər məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu məqsədlə istifadə olunan informasiyanın dürüstlüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MHBS-na görə mühasibat hesabatının məqsədi “əksər istifadəçilərin ümumi tələbatının ödənilməsi üçün şirkətin maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətin nəticələri və maliyyə vəziyyətinin dəyişməsi haqqında informasiyanın təqdim edilməsindən ibarətdir”. Lakin Avropa Birliyi Şurasının Dördüncü Direktivinin (25 iyul 1978-ci il) ”Ümumi qaydalar”ının I bölməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bölməsində göstərilir ki, “illik hesabat şirkətin aktivləri, öhdəlikləri, maliyyə vəziyyəti, mənfəəti və zərələri haqqında həqiqi və dürüst təsvür verməlidir”.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının öyrənilməsində bazar münasibətləri iştirakçılarının məqsədləri müxtəlifdir: işgüzar tərəfdaşları borcların vaxtında qaytarılmasının mümkünlüyü, investora risklərin qiymətləndirilməsi, təşkilatın inkişaf perspektivi və maliyyə sabitliyi, səhmdarları - səhmlərin qiyməti, dividendlərin həcmi və ödənilməsi qaydası haqqında informasiya, vergi orqanlarını vergiyə cəlb olunan mənfəətin həcmi və vergi ödəmələrinin düzgün hesablanması və vaxtında büdcəyə ödənilməsi maraqlandırır. Bütün bunlar müvafiq hesabat göstəriciləri əsasında aparılır.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının təşkilatın tərəfdaşlarının maliyyə xarakterli qərarların qəbul edilməsi üçün əsas informasiya mənbəyi olduğunu nəzərə alaraq onun dürüstlüyünə və analitikliyinin yüksəldilməsinə böyük diqqət yetirilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyü əsasən bütün

təsərrüfat subyektlərində yaradılan daxili nəzarət sistemi və müstəqil ekspertlər tərəfindən hesabatın dürüstlüyünün təsdiq olunması ilə nəticələnən auditor yoxlamaları vasitəsi ilə təmin olunur. Hesabatın informasiya baxımından analitikliyinin artması onlara edilən əlavə və qeydlərin tamlığından çox asılıdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dünyanın əksər ölkələrində hesabatın şəffavlığına xüsusi diqqət verilir; şəffavlıq yalnız dürüstlük kimi deyil, eyni zamanda daxili uçot məlumatları əsasında hesabatın yekun məlumatlarının təsdiq olunması ilə bağlı informativlik kimi də izah edilir. Bununla əlaqədar olaraq idarəetmə uçotunun bəzi məlumatları hesabata daxil edilir.

Dünya ölkələrində mühasibat uçotu və hesabatının inkişafı təcrübəsi göstərir ki, hesabatın keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən edən ümumqəbul edilmiş prinsiplər və onlara olan ümumi tələblər mövcuddur. Hal - hazırda dünyanın əksər ölkələri, o cümlədən Azərbaycan da həmin əsas tələbləri qəbul etmişdir. Belə ki, ölkəmizdə mühasibat uçotu və hesabatın beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş qaydalara uyğunlaşdırılması istiqamətində bir sıra normativ-hüquqi sənədlər - “Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu ” (2004), “Mühasibat uçotu haqqında Qanunun tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı (7 fevral 2005-ci il), Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi “2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqram” qəbul edilmiş və həmin Proqramın çərçivəsində kommərsiya təşkilatları üçün 37, büdcə təşkilatları üçün- 24 və qeyri-hökumət təşkilatları üçün 1 milli mühasibat uçotu standartı hazırlanmış və onların praktiki tətbiqinə başlanılmışdır.

Maliyyə nəzarətinin növləri arasında audit xüsusi yer tutur. Çünki audit dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi və maliyyə sabitliyinin bərqərar edilməsi üçün zəmin yaratmaqla, qanunçuluğa riayət edilməsinin təmin olunmasına, mülkiyyətin qorunub saxlanılmasına, maliyyə vəsaitlərindən düzgün, səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasına xidmət edir,

büdcə və maliyyə intizamının ən müxtəlif pozuntularını aşkara çıxarmağa yardım göstərir, qanunsuz xərclənmiş vəsaitləri aşkar etməyə və onların bərpasına imkan yaradır.

Audit idarəetmə sisteminin əsas elementlərindən biri hesab olunur. Auditin idarəetmə sistemində özünəməxsus mövqeyi onun idarəetmədə praktiki olaraq birbaşa iştirak etməsidir. Auditin başqa idarəetmə elementlərdən fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, digər idarəetmə elementlərinin idarəetmə funksiyalarına bilavasitə təsir göstərmək imkanına malikdir.

Ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının audit yoxlamasında məqsəd təsərrüfat əməliyyatlarının bu və ya digər mərhələlərində iştirak etməklə təsərrüfat sisteminin məhsuldarlığı və səmərəliliyini qiymətləndirməkdir. Audit hər bir tematik yoxlama nəticəsində təsərrüfatın hər hansı bir sahəsində mövcud vəziyyəti xarakterizə edən arayışla, bilavasitə təsərrüfat prosesinin yaxşılaşmasına təsir göstərir. Yoxlama nəticəsində təkliflərin verməsi təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsində onun təsərrüfatdaxili idarəetmə prosesində iştirakıdır. Onun tərtib etdiyi yekun nəticələr və təkliflər firmanın meneceri tərəfindən istifadə olunur.

Ayrı-ayrı əməliyyatların yoxlanması və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi maliyyə-hesabat və digər sənədlərin qiymətləndirilməsindən çətin və mürəkkəb prosesdir. Çünki ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatları bir çox hallarda ümumi standartlardan kənarında baş verdiyi üçün onun yoxlanması və qiymətləndirilməsində qanunların, qərarların, təlimatların və digər normativ sənədlərin prinsiplərinə istinad edilməklə yanaşı iqtisadi qanunauyğunluqlara və digər meyarlara əsaslanmalıdır. Bu məsələlər maliyyə hesabatlarının auditinin təkmilləşdirilməsini zəruri etmişdir.

Hal hazırda auditin metodologiyasının təkmilləşdirilməsi və inkişafı təşkilatın maliyyə-iqtisadi vəziyyəti haqqında cəmiyyətin tələbini tam ödənilməməsi və maliyyə (mühasibat uçotu və vergi) auditinə istiqamətləndirilməsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda iqtisadi auditin inkişafının zəruriliyi və

auditin istifadəçilərinin - səhmdarların, müldkiyyətçilərin, investorların, kreditorların maraqlarına tam adaptasiyası obyektiv xarakter daşıyır. Mühasibat uçotu nöqteyi nəzərdən hesabatin dürüstlüyünün təsdiq edilməsi ilə yanaşı eyni zamanda onun iqtisadi məzmunu mövqeyindən qiymətləndirilməsi, təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyi-nin mümkünlüyünün qiymətləndirilməsi, eləcə də təşkilatın rəhbərliyinin işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi auditin məqsədini təşkil edir. Məsələlərin belə qoyuluşu və həll metodları üzrə həmin istiqamətlər analitik problemlərin tərkib elementləri olmaqla auditin məqsədlərini yüksək səviyyədə təmin olunmasının zəruriliyini ön plana çəkmişdir. Bütün bunlar dissertasiya işinin mövzusunun aktual etmiş, onun predmetini, obyektini və tədqiqatın məzmununu müəyyənləşdirmişdir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Biznesdə hər hansı bir iqtisadi qərarın qəbul edilməsi mövcud informasiyanın keyfiyyətindən çox asılıdır. Bu da istifadə olunan informasiyanın dürüstlüyünün təmin olunması məqsədi ilə onların müstəqil auditor yoxlanmasının vacibliyini şərtləndirir. İqtisadi ədəbiyyatlarda mühasibat (maliyyə) hesabatlarının auditor yoxlanmasının istiqamətləri, metodları ilə bağlı tədqiqat işlərinə rast gəlinir. Məsələnin öyrənilməsi ilə bağlı ölkə iqtisadçı alimlərindən V.T.Novruzovun, S.Y.Müslümovun, İ.M.Abbasovun, H.A.Cəfərlinin, S.M.Səbzəliyevin, Q.Abbasovun, R.N.Kazımovun, N.M.İsmayılovun, Ç.R.Yüzbaşevin və başqalarının, eləcə də xarici iqtisadçı alimlərin - J.Rişarın, V.İ.Podolskinin, R.A.Alborovun, M.V.Melnikin, V.Q.Koqdenkonun, O.A.Efimovanın, Q.V.Savitskayanın, A.D.Şeremetin və digərlərinin apardığı tədqiqat işlərini qeyd etmək olar. Həmin müəlliflərin elmi işlərində məsələnin metodoloji və metodiki istiqamətləri bu və ya digər səviyyədə öyrənilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi dürüst və obyektiv informasiya əsasında səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasını təmin edən mühasibat (maliyyə) hesabatının auditinin mövcud metodikasının qiymətləndirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin

müəyyən edilməsidir. Həmin məqsədin reallaşdırılması üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- respublikanın kommertiya təşkilatların mühasibat (maliyyə) hesabatının tərkibi, onların tərtibi üzrə problemlərin öyrənilməsi;

- iqtisadi subyektin maliyyə hesabatlarının auditinin müxtəlif mərhələlərində auditor sübutlarının toplanması metodlarının tədqiq edilməsi və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına (MMUS) əsaslanan mühasibat uçotu və hesabatın beynəlxalq audit standartları (BAS) əsasında yoxlanmasının uzlaşdırılması problemlərinin tədqiq edilməsi;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyünün, audit olunan şəxsin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalının və onun rəhbərliyinin işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının auditinin beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi və onların respublikanın audit şirkətlərinin fəaliyyətində istifadə olunması imkanlarının tədqiq olunması.

Tədqiqatın predmeti. Təsərrüfat subyektlərinin mühasibat (maliyyə) hesabatının auditor yoxlanması metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı Kommertiya təşkilatlarının fəaliyyətini əks etdirən mühasibat (maliyyə) hesabatı tədqiqatın obyektini təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış elmi tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- müəssisələrdə mühasibat uçotunun MMUS-na uyğun aparılması və maliyyə hesabatlarının tərtib olunması problemləri müəyyən edilmişdir;

- MMUS əsasında tərtib olunmuş mühasibat (maliyyə) hesabatının beynəlxalq audit standartları əsasında auditor yoxlanmasının metodiki

problemləri aşkar edilmiş və onun aradan qaldırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüslüyünün yoxlanması prosesində istifadə olunan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin mövcud metodikası tədqiq edilmiş və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticəsində hazırlanmış təklif-lər müəssisənin pul vəsaitlərini, əmlakını, maliyyə vəziyyətini və maliyyə nəticələrini daha dolğun qiymətləndirməyə imkan verəcək və iqtisadyönlü ali məktəblərdə dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Magistr dissertasiyasının «Maliyyə hesabatları və onların tərtib olunmasının nəzəri-metodiki aspektləri» adlanan birinci fəsilində maliyyə hesabatlarının məzmunu və müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində onların analitik imkanları nəzərdən keçirilmişdir. Daha sonra maliyyə hesabatlarının tərkibi və tərtib olunması qaydası verilmiş, maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının keyfiyyət göstəriciləri şərh olunmuşdur.

Magistr dissertasiyasının «Müəssisənin mühasibat (maliyyə) hesabatının auditı» adlanan ikinci fəsilində əvvəlcə müəssisənin uçot siyasətinin və ilkin uçotun təşkilinin auditinin zəruriliyi və aparılması qaydası verilmişdir. Audit yoxlanmasının əsas istiqaməti kimi audit olunan şəxsin mühasibat uçotuun və hesabatlarının təşkili qaydası verilməklə maliyyə hesabatlarının audit yoxlanmasının müxtəlif mərhələlərində analitik prosedurlardan istifadənin metodikası şərh olunmuş və onun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Magistr dissertasiyasının «Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili» adlanan üçüncü fəsilində ardıcıl olaraq audit olunan şəxsin hesabat məlumatları əsasında onun maliyyə vəziyyətinin, maliyyə nəticələrinin və eləcə də pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili metodikası verilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqata əsaslanan nəticə və təkliflər verilmişdir.

Fəsil I. Maliyyə hesabatları və onların tərtib olunmasının nəzəri-metodiki aspektləri

1.1. Maliyyə hesabatlarının məzmunu və analitik imkanları

Uçot prosesinin son mərhələsi olmaqla hesabat cari uçot, mühasibat, statistika və operativ-texniki uçot əsasında tərtib edilir, dəyər və natural göstəricilərinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasını özündə əks etdirir. Müəyyən dövr ərzində (adətən bir il) müəssisədə baş vermiş bütün əməliyyat və hadisələrin maliyyə təsiri onun mühasibat qeydlərində əks olunur. Bu qeydiyyatın aparılma məqsədi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsidir. Lakin bu qeydiyyatların istənilən bir şəxs tərəfindən hər hansı məqsəd üçün istifadəsi zamanı, onlar xüsusi şəkildə toplanmalıdır. Bu baxımdan mühasibat uçotunun əsas funksiyası müqayisəli, ardıcıl, dəqiq və asan başa düşülən maliyyə hesabatlarını hazırlamaqdır. Müəssisənin maliyyə hesabatları onun əvvəlcədən müəyyən olunmuş qaydada xüsusi şəkildə toplanmış və təqdim olunmuş mühasibat qeydlərindən ibarətdir. Bu hesabatlar, demək olar ki, hər bir müəssisənin maraqlı tərəflərini lazımı məlumat ilə təmin edir. Mühasibat (maliyyə) hesabatı uçot məlumatlarının ümumiləşdirilmiş göstəricilər sistemi deməkdir.

İnformasiyanın təqdim olunması bazar münasibətlərinin stabilliyini təmin edən mühüm şərtədir. Buna görə də mühasibat uçotu üzrə qanunvericilik aktlarında həmin informasiyanın keyfiyyətinə böyük diqqət verilir. Bazar iştirakçıları və tənzimləyici orqanlar tərəfindən informasiyanın keyfiyyətinə tələbin artması ilə əlaqədar təsərrüfat subyektləri də öz növbəsində daxili informasiya sisteminin yaxşılaşdırılmasında maraqlıdır. Bu, onlara keyfiyyətli informasiya təqdim edən şirkət imici qazandırmış olar.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının təşkilatın tərəfdaşlarının maliyyə xarakterli qərarların qəbul edilməsi üçün əsas informasiya mənbəyi olduğunu nəzərə alaraq onun dürüstlüyünə və analitikliyinin yüksəldilməsinə böyük diqqət yetirilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyü əsasən bütün təsərrüfat subyektlərində yaradılan daxili nəzarət sistemi və müstəqil

ekspertlər tərəfindən hesabatın dürüstlüyünün təsdiq olunması ilə nəticələnən auditor yoxlamaları vasitəsi ilə təmin olunur. Hesabatın informasiya baxımından analitikliyinin artması onlara edilən əlavə və qeydlərin tamlığından çox asılıdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dünyanın əksər ölkələrində hesabatın şəffavlığına xüsusi diqqət verilir; şəffavlıq yalnız dürüstlük kimi deyil, eyni zamanda daxili uçot məlumatları əsasında hesabatın yekun məlumatlarının təsdiq olunması ilə bağlı informativlik kimi də izah edilir. Bununla əlaqədar olaraq idarəetmə uçotunun bəzi məlumatları hesabata daxil edilir.

Beynəlxalq standartlara görə maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xarakteristikası dedikdə istifadəçilər üçün informasiyanın yararlı olmasını təmin edən atributlar nəzərdə tutulur. Hesabat informasiyasının keyfiyyət meyarlarına anlaşılıqlıq, tamlıq, dürüslülük, əhəmiyyətlik, neytrallıq, müqayisəlilik aid edilir. Mühasibat uçotunun standartlarına müvafiq olaraq tərtib olunan mühasibat (maliyyə) hesabatı tam və etibarlı olmalı, onların göstəriciləri təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyəti, onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələri, habelə maliyyə vəziyyətində baş vermiş dəyişikliklər haqqında dürüst məlumatları əks etdirməlidir.

Maliyyə hesabatlarında verilmiş göstəricilərin əhəmiyyətliliyi təşkilatın maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi prosesində istifadəçilərə kömək göstərilməsində rolu ilə müəyyən edilir. Belə göstəricilərin hesabatda əks etdirilməməsi (açıqlanmaması) istifadəçilər tərəfindən müvafiq iqtisadi qərarların hazırlanması və qəbul edilməsində çətinliklər yaradacaqdır. Buna görə də hesabat göstəricilərinin formalaşması prosesində təşkilat onların əhəmiyyətliliyinə diqqət verməlidir. Uçot və hesabatın tərtibi təcrübəsində yekuna nisbətən xüsusi çəkisi 5%-dən aşağı olmayan göstərici əhəmiyyətli hesab olunur. Əhəmiyyətlik prinsipinə əsasən aktivlər, öhdəliklər, gəlirlər, xərclər və təsərrüfat əməliyyatları, eləcə də kapitalın tərkib hissəsi haqda göstəricilər mühasibat hesabatında ayrıca əks etdirilir. Beləliklə, informasiya

istifadəçilərinin qərar qəbul edilməsinə ciddi təsir göstərə bilən bütün məlumatlar əhəmiyyətli hesab edilir.

İstənilən kommərsiya təşkilatının hesabatının mühüm məlumatları (aktivlər, öhdəliklər, kapital, gəlirlər, xərclər və mənfəət haqqında) maliyyə hesabatları formasında tərtib edilmiş mühasibat hesabatında minimal tələb səviyyəsində xarakterizə olunmalı, eləcə də təşəbbüs qaydasında təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən əlavə məlumatlar formasında informasiya ilə tamamlanmalıdır (minimal tələğ olunan məlumatlar variantı əməliyyat, maliyyə və investisiya fəalmyətini təmin edən aktivlər haqqında informasiyanın açıqlanmasını nəzərdə tutur). Mühasibat hesabatında belə informasiyanın verilməsinin məqsədəuyğunluğu aktivlərin gəlirlilik səviyyəsində priaritetliyin gözlənilməsi üzərində nəzarətin zəruriliyi, kapital verimi riskinin manitorinqinin əhəmiyyətliliyi, rəqiblə müqayisədə təşkilatın biznesinin gəlirliyinin müqayisəli xarakteristikasının verilməsi ilə bağlıdır.

İnformasiya istifadəçiləri iki qrupa bölünür: daxili və xarici. Hesabatların daxili və xarici istifadəsiləri arasında yaranan əsas ziddiyyət hesabat məlumatlarının uzlaşdırılması dərəcəsi ilə şərtlənir. Özlərinin “imtiyazlı” vəziyyəti ilə əlaqədar daxili hesabat istifadəçiləri eni zamanda hesabatı tərtib edir və xarici istifadəçiləri açıq nəşr olunmuş hesabatla təmin edir. Deməli, onlar xarici istifadəçilərin əsas informasiya sorgularını cavablamaq üçün açıq hesabat məlumatlarının optimal məzmununa nail olmalıdırlar. Məlumatların çatışmazlığı hesabatın xarici istifadəçilərinə təsərrüfat subyektinin həyat qabiliyyəti haqqında nəticə çıxarmaya imkan vermir. Lakin məlumatlarının geniş detallaşdırılması da informasiyanın həddən artıq yüklənməsinə və sonda mənfə nəticələrə səbəb ola bilər. Fikrimizcə, korporativ açıq hesabat tərtib olunarkən həmin hesabatda əlavə məlumatlar əks olunmuş bölmələr, hesabatın istifadəçilərinə direktorlar şurasının müəssisənin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərini açıqlayan yazılı hesabatı daxil etməklə mövcud vəziyyəti “yumşaltmaq” olar.

Açıq təqdim olunan hesabatın istifadəçiləri arasında ziddiyyət təsərrüfat subyektinin iqtisadiyyatına maraq və baxışlarda mövcud fərqlərlə izah olunur. Belə ki, informasiyanın çatışmazlığı şəraitində işgüzar tərəfdaşların, səhmdarların, potensial investorların münasibəti qeyri-müəyyənliklərlə, risklə müşayiət olunur. Burada problem onunla bağlıdır ki, dinamik bazar şəraitində mütləq tam informasiyaya malik olmaq mümkün deyil. Ona görə də hesabatdan istifadə edənlər öz fikirlərini irəli sürərkən (qiymətləndirərkən) əsas göstəricələrə, bir qayda olaraq, son nəticələrə istinad edəcəkdir. Belə ki, səhmdarlar cəmiyyəti idarə edən bütün qərarlarına nəzarəti həyata keçirə bilməz və onların işinin keyfiyyətini il ərzində əldə olunmuş nəticələr üzrə qiymətləndirirlər; sahibkar əmək prosesində hər bir işçinin iştirak dərəcəsini dəqiq qiymətləndirə bilməz və o da son nəticəyə əsaslanır; alıcı məhsulun hazırlanması texnologiyasına nəzarət edə bilməz, o, ticarət markasına etibar edir və i.a.

Fikrimizcə, səhmlərin alınmasının həvəsləndirilməsinə cəhd korporativ açıq hesabatın tərtibi və onun məzmununun müəyyən edilməsi zamanı əsas istifadəçi qrupu kimi səhmdarların marağına üstünlük verilməsini şərtləndirir. Bu istifadəçi qrupunun maraqları səhmlərin növləri və onların hüquqi əsaslarından irəli gələn ziddiyyətlərdən formalaşır. Səhmləri əldə edən səhmdarların məqsədləri müxtəlifdir və həmin məqsədlərə uyğun olaraq imtiyazlı və ya adi səhmlərə üstünlük verirlər.

Obyektivlik naminə qeyd edək ki, elə hallar olur ki, cəmiyyətin idarə olunması mülkiyyətçinin maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Təşkilatda işlərin real vəziyyəti haqqında mülkiyyətçinin məlumatlandırılmaması maliyyə səbitliyinin itirilməsinə, gözlənilən səmərənin əldə olunmamasına və ya təsərrüfat ilinin zərərlə başa vurulmasına, eləcə də potensial müflisləşməyə səbəb ola bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin təsərrüfat maliyyə nəticələrinin formalaşması prosesi kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən yeni xüsusiyyətlər kəsb etməkdədir. Bu zaman hesabatda öz əksini tapan

informasiya qarşısında qoyulan əsas tələblər həmin müəssisə ilə işgüzar əlaqələrdə olan tərəflər üçün faydalı olmaqdadır. Hesabatda əks etdirilən informasiya onu istifadə edənlərin tələbatını ödəmək üçün müəyyən keyfiyyət meyarlarına cavab verməlidir. Hesabatda təsərrüfata rəhbərlik həm cari, həm də perspektiv öhdəliklərin götürülməsi (planlaşma) üçün lazım olan məlumatlar olmalıdır. Buna görə də mümkün qədər hesabatın göstəriciləri beynəlxalq standartların göstəricilərinə uyğun qurulmalıdır.

Bazar münasibətlərinin inkişafının hazırkı səviyyəsində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi xeyli məhdudlaşdırılır. Bununla əlaqədar olaraq dəqiq və obyektiv mühasibat (maliyyə) hesabatına olan tələbat olduqca artır. Dəqiq obyektiv hesabat göstəricilərinin təhlili müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini dürüst müəyyən etməyə şərait yaradır. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti ehtiyatların mövcudluğunu, yerləşdirilməsini və istifadəsini, onların ümumi vəziyyətinin möhkəmliyini və balansın ləğv olunmasını (müəssisə ləğv edildikdə) əks etdirən göstəricilər sistemini xarakterizə edir. Hesabat müəssisənin əmlakının ümumi dəyərini, (əsas və sair dövriyyədən kənar vəsaitlərin dəyərini), mobil (dövriyyə) və maddi dövriyyə vəsaitlərinin dəyərini, tez, ləng və çətin satılan aktivləri, müəssisənin xüsusi və borc vəsaitlərinin səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Mühasibat (maliyyə) hesabatının məlumatına əsasən ehtiyat və məsrəfləri formalaşdırmaq üçün vəsait mənbələrinin artıqlığı, yaxud çatışmazlığı müəyyən edilir. Bu zaman müəssisənin xüsusi vəsaitlə, kredit və digər borc mənbələri ilə təmin olunmasını müəyyən etməyə imkan yaranır. Mühasibat (maliyyə) hesabatı müəssisənin kredit qabiliyyətli olmasını, başqa sözlə onun götürdüyü öhdəliklər üzrə tam və vaxtlı - vaxtında hesablaşma aparmaq imkanını müəyyən etməyə şərait yaradır.

1.2. Maliyyə hesabatlarının tərkibi və tərtib olunması qaydası

Mühasibat (maliyyə) hesabatı Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanan və təsdiq olunan nümunəvi formalarda tərtib

edilir. Mili Uçot Standartlarına əsasən mühasibat hesabatının tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir:

- ✓ mühasibat balansı;
- ✓ mənfəət və zərər haqqında hesabat;
- ✓ kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat;
- ✓ pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
- ✓ uçot siyasəti və izahlı qeydlər.

Mühasibat (maliyyə) hesabatında məcmu aktivlər, o cümlədən, uzunmüddətli aktivlər, cari aktivlər, kapital, öhdəliklər, gəlirlər və xərclər haqqında informasiya əks etdirilir. Hesabat, yalnız tapşırığın (planın) yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək üçün deyil, eyni zamanda onun tərtib edilməsi üçün də geniş imkanlar açır. Hesabat məlumatlarına əsasən müəssisənin əsas və dövriyyə vəsaiti ilə təmin edilməsi müəyyənləşdirilir və onlardan düzgün istifadə edilməsi qiymətləndirilir.

Mühasibat (maliyyə) hesabatı müəssisənin hesabat dövründə əmlak və maliyyə vəziyyətini konkret və anlaşılıq formada xarakterizə edən hesabat formalarının məcmusudur. O, mühasibat uçotu məlumatlarının ümumiləşdirilməsinə əsaslanır və müəssisə ilə onun fəaliyyəti haqda informasiyalardan istifadə edən istifadəçiləri əlaqələndirən informasiya sistemidir.

Mühasibat (maliyyə) hesabatı ilk sənədlərlə təsdiqlənən sintetik və analitik uçota əsasən tərtib olunur. Respublikamızda bütün müəssisələr üçün Mühasibat (maliyyə) hesabatının vahid formaları nəzərdə tutulmuşdur. Mühasibat (maliyyə) hesabatının tərkibi və göstəricilərinin vahidliyi onun istifadəçilərinin müvafiq informasiyalara olan ehtiyacını ödəmək üçündür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində üç növ hesabat tərtib oluna bilər:

- Müəssisənin özünün istehsal və idarə olunması üzrə xüsusi ehtiyaclarını ödəmək üçün;
- Müəssisə haqqında zəruri informasiyalara malik olmağa maraq göstərən kənar təşkilatlar üçün;
- Kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunmaq üçün.

Statistik hesabatlar miqdar və kəmiyyət göstəricilərini statistik qaydada öyrənmək və mühasibat uçotu üçün xarakterik olmayan qaydada üzmək və ümumiləşdirmək üçün nəzərdə tutulur. Statistik hesabat müəssisənin fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinin əks etdirməyə xidmət göstərir.

Operativ hesabat təsərrüfat əməliyyatlarının baş verdiyi anda və yaxud bilavasitə baş verdiyi andan sonrakı cari nəzarət və müəssisədaxili idarəetmə üçün nəzərdə tutulur. Belə hesabat üçün materialların göndərilməsi, istehsal planının yerinə yetirilməsi, qarşılıqlı müqavilələrə əməl olunması, müəssisələrin maliyyə vəziyyəti və s. haqqında məlumatlar xarakterikdir.

Təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxs sayılan bütün müəssisələr üçün hesabat göstəriciləri qarşılıqlı əlaqədə olmalı və bir-birini tamamlamalıdır. Mühasibat hesabatlarına obyektiv zərurət müəssisələrin operativ qaydada idarə olunması, qarşıdakı kapital qoyuluşları və maliyyə riskləri üzrə əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi tələblərindən irəli gəlir. Bu baxımdan hesabat müəssisələrin fəaliyyətinin başlıca cəhətlərini dəqiq və real surətdə açıqlamalıdır.

Mühasibat balansı öz məzmununa görə uzunmüddətli aktivləri (dövriyyədənəknar aktivləri), qısamüddətli aktivləri (dövriyyə aktivlərini), kapital və ehtiyatları, uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəlikləri əhatə edir. Mühasibat hesabatlarında hesabat məlumatlarının uyğunluğu tələbinə əməl edilməlidir. Hesabın əsas forması olan mühasibat balansı tənzimləyici kəmiy-yətlər çıxıldıqdan sonar qalan netto qiymətində göstəricilərdən ibarətdir.

İllik mühasibat hesabatına izahat vərəqi də əlavə olunur. İzahat vərəqində uçot siyasətində maliyyə vəziyyətinə, pul vəsaitlərinin hərəkətinə, maddi istehsal ehtiyatlarının, əsas vəsaitlərin, gəlirlərin və xərclərin, xarici valyuta ilə əməliyyatlar üzrə hesablaşmaların, hesabat tarixindən sonrakı hadisələrin, əməliyyat və coğrafi seqmentlər barədə informasiyanın vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən dəyişikliklər barədə məlumat açıqlanmalıdır. Bu məqsədlə cədvəllər və başqa izahatlar şəklində müvafiq açıqlamalar verilir.

İzahat vərəqində təşkilatın fəaliyyətinin qısa xarakteristikası: investisiya və maliyyə fəaliyyətinin xarakteristikaları verilməli; hesabat ilində maliyyə nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərmiş əsas fəaliyyət göstəriciləri və amillər əks etdirilməli; illik mühasibat hesabatına baxılmasının və təşkilatın sərəncamında qalan mənfəətin bölüşdürülməsinin yekunları verilməlidir. Təşkilatın fəaliyyətinin əsas göstəriciləri barədə danışıq üçün əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, maliyyə qoyuluşlarının, buraxılan məhsulu elmi-texniki səviyyəsi, xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin xarakteristikasını göstərmək məqsədəuyğundur.

“Maliyyə hesabatının təqdim edilməsi barədə” 1 sayılı MUBS -da mühasibat balasına və mənfəətlər, zərərlər haqqında hesabatda daxil edilməsi zəruri olan mühüm informasiyanın siyahısı verilmişdir. Yenilənmiş “Maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi” adlı 1 sayılı MUBS-da 2009-cu ilin yanvar ayında başlayan və sonrakı dövrlər üçün balans hesabatının adı maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat (MVHH) şəklində yenidən dəyişdirilmişdir.

Hesabatda şirkətin rekvizitləri, fəaliyyətinin xarakteristikası, onun təşkilati-hüquqi forması və hesabatın hansı valyutada tərtib edilmiş olması göstərilməlidir. Maliyyə hesabatlarında əvvəlki hesabat dövrü üçün müvafiq məlumatlar öz əksinin tapmalıdır. Balans hesabatının elementlərinə aktivlər, kapital və öhdəliklər daxildir.

Təşkilatın maliyyə vəziyyəti maliyyə resurslarının aktivlərə yerləşdirilməsinin məqsədə uyğunluğundan çox asılıdır. Maliyyə Hesabatının Konseptual Əsaslarına əsasən *aktivlər* – keçmiş dövrlərin hadisələri nəticəsində şirkət tərəfindən nəzarət olunan və onun sərəncamında (istifadəsində) olan, gələcəkdə həmin şirkətə iqtisadi fayda gətirə biləcək resurslardır. Aktivlərin optimal tərkibi və strukturu, eləcə də onların idarə olunmasının düzgün strategiyasının və taktikasının seçilməsi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin mühüü amili hesab olunur. Ehtiyatların və likvid vəsaitlərin azalması ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi riskinə və mal dövriyyəsinin azalmasına səbəb ola bilər. Buna görə də cari aktivlərin keyfiyyətli idarə edilməsi onunla ifadə olunur ki, müəssisə minimum zəruri nağd pula, material ehtiyatlarına, hesablarda vəsaitlərə malikdir.

Maliyyə Hesabatının Konseptual Əsaslarının 49-cu maddəsində göstərilmişdir ki, *öhdəlik* – keçmiş hadisələrin nəticəsində yaranan və yerinə yetirilməsi üçün iqtisadi səmərələri əks etdirən resursların müəssisədən xaric olunacağı gözlənilən cari öhdəlikdir. Kapital isə sahibkar tərəfindən müəssisəyə investisiya edilən məbləği və müəssisədə bölüşdürülməmiş qalan mənfəəti əks etdirir.

Təşkilatda baş vermiş hər bir əməliyyat və ya hadisə bu üç elementə müəyyən dərəcədə təsir edir. Bu məqsədlə audit prosesində onların mövcud vəziyyətinin yoxlanması və dəyişməsinin səbəblərinin müəyyən olunması vacib məsələdir. Mühasibat balansında aktivlərə sahiblik hüququnda məhdudiyətlər barədə informasiya, öhdəliklərin sığorta təminatı, pensiya proqramlarının təmin edilməsi metodları, gələcək kapital qoyuluşları üçün nəzərdə tutulan vəsaitlər açıqlanmalıdır.

Mühasibat balansının tərkibində uzunmüddətli aktivlər qismində qeyri maddi aktivlər, torpaq, tikili və avadanlıqlar, daşınmaz əmlaka investisiyalar, bioloji aktivlər, iştirak payı metodu ilə uçota alınmış investisiyalar, təxirə salınmış vergi aktivləri, uzunmüddətli debitor borcları, sair uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlar və uzunmüddətli aktivlər əks etdirilir.

Balansın cari aktivlər adlanan ikinci bölməsində pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri, uzunmüddətli investisiyalara aid edilməyən bazar qiymətli kağızları, qısamüddətli debitor borcları, əmtəə-material ehtiyatları və digər dövriyyə aktivləri açıqlanmalıdır.

Kapital bölməsində təsərrüfat subyektinin ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapitalı, geri alınmış kapital (səhmlər) səhmdarlardan alınmış xüsusi səhmlər, emissiya gəliri, kapital ehtiyatları, bölüşdürülməmiş mənfəət və digər informasiyalar verilir.

Uzunmüddətli öhdəliklər bölməsində uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər, uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər, təxirə salınmış vergi öhdəlikləri, uzunmüddətli kreditor borcları və sair uzunmüddətli öhdəliklər açıqlanmalıdır:

Cari öhdəliklər bölməsində qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər, qısanmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər, uzunmüddətli öhdəliklərin cari hissəsi, vergi və sair məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər, kreditor borcları, sair qısamüddətli öhdəliklər əks etdirilir.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat həm dünya praktikasında, həm də Azərbaycan təcrübəsində mühasibat hesabatının ən mühüm tərkib hissəsi hesab olunur. Terminologiya yenilənmiş, “Maliyyə Hesabatlarının Təqdim Edilməsi” adlı 1saylı MUBS tərəfindən 2009-cu ilin yanvar ayında başlayan və daha sonrakı uçot dövrləri üçün dəyişdirilmişdir. Müvafiq olaraq, il üzrə mənfəət, mənfəət haqqında müfəssəl hesabatın birinci hissəsi şəkilində və yaxud ayrıca hesabat şəkilində təqdim oluna bilər. Maliyyə nəticələri haqqında hesabatda ən azı aşağıdakı məbləğləri əks etdirən maddələr daxil edilməlidir:

- Gəlir
- Maliyyə xərcləri
- Vergi xərcləri
- Mənfəət və ya zərər.

Əlavə maddələr, başlıqlar və yarım-maddələr mənfəət haqqında müfəssəl hesabat və ayrıca hazırlanmış mənfəət və zərər haqqında hesabat yalnız bu cür təqdimatların müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin anlaşılması üçün zəruri olduğu halda daxil edilir (1saylı MUBS). Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabtdan fərqli olaraq 1saylı MUBS mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda təqdim edilməli olan maddələrin uzun siyahısını müəyyənləşdirməmişdir. Buna səbəb kimi müəssisələrin üfüqi olaraq müxtəlif fəaliyyətlə məşğul olması və hər hansı maddə bütün müəssisələr üçün müvafiq olmaya bilməsini göstərmək olar. Mənfəət və zərər haqqında hesabat dövr üzrə - adətən 2il üçün hazırlanır.

“Mənfəət və zərər haqqında hesabat”ın təqdim edilməsi təşkilatın fəaliyyətinin xarakteri, gəlirlərinin növü, onların məbləği və əldə edilməsi şərtləri nəzərə alınmaqla gəlirlərin tanınması prinsipinə əsaslanır.

Adi fəaliyyət növləri üzrə gəlirlər və xərclər bölməsində əsas əməliyyat gəliri, satışın maya dəyəri, ümumi mənfəət, kommersiya xərcləri, inzibati xərclər, satışdan mənfəət (zərər), *sair gəlirlər və xərclər bölməsində* alınmalı faizlər, ödənilməli faizlər, başqa təşkilatlarda iştirakdan əldə edilən gəlirlər, sair əməliyyat gəlirləri, sair əməliyyat xərcləri, satışdankənar gəlirlər, satışdankənar xərclər, *vergitutmadan əvvəlki mənfəət (zərər)* bölməsində təxirə salınmış vergi aktivləri, təxirə salınmış vergi öhdəlikləri, cari mənfəət vergisi, *hesabat dövrünün xalis gəliri (zərəri)* əks etdirilməlidir.

Arayışda daimi vergi öhdəlikləri (aktivlər), səhm üçün baza mənfəəti (zərər), səhm üçün durulmuş mənfəət (zərər) göstərilir.

Bundan əlavə aşağıdakı informasiyalar da açıqlanmalıdır.

- Tanınması və ya tutulması barədə məhkəmənin qərarları alınmış cərimələr, peniyalar və dəbbə pulları.
- Əvvəlki illərin mənfəəti.
- Öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və ya lazımınca yerinə yetirilməməsi ilə vurulmuş zərərin ödənilməsi.
- Xarici valyuta ilə əməliyyatlar üzrə məzənnə fərqləri.
- Qiymətləndirmə ehtiyatları üçün ayırmalar.
- İddia müddəti keçmiş debitor və kreditör borclarının silinməsi.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda izahatda istifadəçiləri təşkilatın maliyyə ehtiyatları və onun maliyyə vəziyyətində baş vermiş dəyişikliklər barədə tam təsəvvür formalaşması üçün əlavə məlumatlarla təmin edən informasiya açıqlanmalıdır.

Mühasibat balansına və mənfəət haqqında müfəssəl hesabatda izahatlar olmadan müəssisənin uçot siyasətini tam açıqlamaq mümkün deyildir. Əlavə izahedici qeydlərdəki informasiyaları maliyyə hesabatı istifadəçilərində müəssisənin maliyyə vəziyyəti və onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında tam təsəvvür yaradır və iqtisadi qərarların qəbul etmələsinə imkan verir. Qüvvədə olan qaydaya görə izahatlar adətən illik mühasibat hesabatına təqdim edilir,

lakin zəruri hallar olduqda onlar aralıq (il daxili) hesabatın tərkibində də verilə bilər.

Kapitalın dəyişməsi haqqında hesabat təşkilatın maliyyə vəziyyətini səciyyələndirən mühüm izahatdır. O müəssisə kapitalında (nizamnamə, ehtiyat, əlavə kapital və s.) dəyişikliklər barədə əlavə informasiyanın açıqlanması məqsədi ilə tərtib edilir. Bütün informasiya həm hesabat ilindən əvvəlki il üçün, həm də hesabat ili üçün təqdim edilir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat mənfəət və zərərlər haqqında hesabata və balansla zəruri izahatdır. Həmin formada hesabat ilinin əvvəli və sonuna pul vəsaitlərinin hərəkəti, cari, investisiya və maliyyə fəaliyyəti barədə informasiya əks etdirilir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat tərtib edərkən hər bir fəaliyyət nüvə üzrə pul vəsaitlərinin həm hesabat ilindən əvvəlki ildə, həm də hesabat ili ərzində daxil olmasının və xərclənməsinin mənbələri üzrə açıqlama verilməlidir. Hər bir fəaliyyət növü üzrə xalis pul vəsaitlərinin həcmi müəyyən edilir.

İllik hesabatlar tərtib olunması ilə əlaqədar olaraq müəssisənin əmlakının və maliyyə öhdəliklərinin inventarizasiyası, onların nəticələrinin mühasibat hesabatında əks etdirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Maliyyə hesabatı müəssisənin təsdiq etdiyi uçot siyasətinə uyğun olaraq tərtib olunmalıdır. Maliyyə hesabatı tərtib edilən zaman qüvvədə olan bütün normativ sənədlərin tarixindən sonar baş verən hadisələrə və təsərrüfat şəraitinin şərti faktlarına (şərti zərər, şərti aktiv, şərti öhdəlik, şərti mənfəət) açıqlamalar verilməlidir. Maliyyə hesabatının düzgün tərtib edilməsinə müəssisənin rəhbəri, baş mühasibi və maliyyə şöbəsinin rəhbəri məsuliyyət daşıyır.

Mühasibat hesabatı tərtib edilərkən qüvvədə olan bütün normativ sənədlərin tarixindən sonra baş verən hadisələrə və təsərrüfat şəraitini şərti faktlarına da açıqlama verilməlidir. Hesabat dövründən sonrakı hadisələrin hamısını maliyyə hesabatına daxil etmək olmaz. Bu cür hadisələrlə bağlı uçot qaydaları 10 sayılı MUBS-a əsasən müəyyənləşir.

1.3. Maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının keyfiyyət göstəriciləri

İstənilən kommersiya təşkilatının hesabatının mühüm məlumatları (aktivlər, öhdəliklər, kapital, gəlirlər, xərclər və mənfəət haqqında) maliyyə hesabatı formasında tərtib edilmiş mühasibat balansında minimal tələb səviyyəsində xarakterizə olunmalı, eləcə də təşəbbüs qaydasında təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən əlavə məlumatlar formasında informasiya ilə tamamlanmalıdır (minimal tələb olunan məlumatlar variantı əməliyyat, maliyyə və investisiya fəaliyyətini təmin edən aktivlər haqqında informasiyanın açıqlanmasını nəzərdə tutur). Balansda belə informasiyanın verilməsinin məqsədəuyğunluğu aktivlərin gəlirlilik səviyyəsində prioritetliyin gözlənilməsi üzərində nəzarətin zəruriliyi, kapital verimi riskinin monitorinqinin əhəmiyyətliyi, rəqiblə müqayisədə təşkilatın biznesinin gəlirliyinin müqayisəli xarakteristikasının verilməsi ilə bağlıdır.

Maliyyə hesabatları bir sıra keyfiyyət göstəricilərinə malik olmalıdır ki, bunlar haqqında da bu fəsilə bəhs ediləcək. Bir keyfiyyətin digərləri ilə ziddiyət təşkil etdiyi hallara da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, maliyyə hesabatları istifadəçilər üçün asanlıqla başa düşülən olmalıdır. Eyni zamanda həm də bütün əhəmiyyətli məlumatlar maliyyə hesabatlarında əks olunmalıdır. Kimyəvi məhsullar istehsal edən zavodun mühasibi kimi maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən biz iki seçim arasında qala bilərik: ya alınan xammalı kimyəvi adlarına görə ayırmalıyıq (əhəmiyyətlik tələbinə cavab vermək üçün), ya da sadəcə olaraq bütövlükdə alınan xammalı qeyd edə bilərik (anlaşıqlılıq tələbinə cavab vermək üçün).

Keyfiyyət göstəriciləri dedikdə, maliyyə hesabatlarının malik olmalı olduqları atribut və əlamətlər nəzərdə tutulur. Bütün göstəricilər arasında balans qorumaq lazımdır. Bu göstəricilər sayəsində maliyyə hesabatları daha dəqiq və qəbul edilən olur. Keyfiyyət göstəriciləri maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdimatı üzrə Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları

Şurasi (MUBSS) tərəfindən təklif edilən Konseptual Əsaslarda öz əksini tapmışdır.

Mühasibat uçotunun standartlarına müvafiq olaraq tərtib olunan mühasibat (maliyyə) hesabatı tam və etibarlı olmalı, onların göstəriciləri təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyəti, onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələri, habelə maliyyə vəziyyətində baş vermiş dəyişikliklər haqqında dürüst məlumatları əks etdirməlidir.

Maliyyə hesabatlarında verilmiş göstəricilərin əhəmiyyətliliyi təşkilatın maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi prosesində istifadəçilərə kömək göstərilməsində rolu ilə müəyyən edilir. Belə göstəricilərin hesabatda əks etdirilməməsi (açıqlanmaması) istifadəçilər tərəfindən müvafiq iqtisadi qərarların hazırlanması və qəbul edilməsində çətinliklər yaradacaqdır. Buna görə də hesabat göstəricilərinin formalaşması prosesində təşkilat onların əhəmiyyətliliyinə diqqət verməlidir. Uçot və hesabatın tərtibi təcrübəsində yekuna nisbətən xüsusi çəkisi 5%-dən aşağı olmayan göstərici əhəmiyyətli hesab olunur.

Beynəlxalq standartlara görə maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xarakteristikası dedikdə istifadəçilər üçün informasiyanın yararlı olmasını təmin edən atributlar nəzərdə tutulur. Hesabat informasiyasının keyfiyyət meyarlarına anlaşıqlıq, tamlıq, dürüstlük, əhəmiyyətlilik, neytrallıq, müqayisəlilik və b. aid edilir. Həmin keyfiyyət parametrlərinin qısa xarakteristikasını verək.

➤ **Anlaşıqlılıq**– maliyyə hesabatlarında verilən informasiyaların anlaşıqlılığı hesabatdan istifadə edənlər üçün müəyyən fayda verir. Onun mahiyyəti bundadır ki, maliyyə hesabatlarının məzmunu istifadə edənlər üçün anlaşıqlı olsun. Hətta onların xüsusi peşə hazırlığı olmasa belə.

➤ **Tamlıq**– mühasibat uçotunun aparılması üzrə müəyyən qaydalara və normativ aktlara uyğun olaraq formalaşdırılan maliyyə hesabatları tam və etibarlı hesab edilir. Onun göstəriciləri müəssisənin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri, habelə maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər haqqında dərğst

məlumatlar verir. Bu göstəriciyə görə heç bir əhəmiyyətli məlumat maliyyə hesabatlarından kənar qala qalmamalıdır. Çünki tam məlumat ilə təmin olunmamış maliyyə hesabatı istifadəçiləri zaşdıra bilər.

➤ **Dürüstlük** – informasiya obyektiv olmalı və hər bir səhv və kənarlaşmadan məhrum olmalıdır. Bu göstəricinin olması müəssisənin istehsal və kommərsiya fəaliyyətinin nəticələri haqqında informasiyaların hesabatda dürüst əks etdirilməsini təmin edir. İqtisadi qərar qəbul edən zaman istifadəçi təqdim edilmiş məlumatların doğruluğuna inanmalı və maliyyə hesabatının dürüstlüyü, ondakı informasiyaların təqdim edilmiş hesabatın real biznes vəziyyətinə müvafiq olması və hesabat məlumatlarında heç bir səhv və kənarlaşmaların olmaması isə audit yoxlaması ilə təsdiq etməlidir.

➤ **Əhəmiyyətlik** – maliyyə hesabatında göstərilən informasiyanın münasibliyinin digər amili onun məzmununa görə əhəmiyyətli olması hesab edilir. İstifadəçi onun əsasında nəinki müəssisənin keçmiş fəaliyyəti haqqında obyektiv fikir formalaşdırır və həm də gələcək biznes fəaliyyətinin perspektiv imkanlarını müəyyən edir. Əhəmiyyətlik prinsipinə əsasən aktivlər, öhdəliklər, gəlirlər, xərclər və təsərrüfat əməliyyatları, eləcə də kapitalın tərkib hissəsi haqda göstəricilər mühasibat hesabatında ayrıca əks etdirilir. Beləliklə, informasiya istifadəçilərinin qərar qəbul edilməsinə ciddi təsir göstərə bilən bütün məlumatlar əhəmiyyətli hesab edilir. Böyük əhəmiyyətə malik olmayan maddə və ya hadisələr ixtisara salınmalıdır. Uçot və hesabat praktikasında illik yekuna nisbətən 5 %-dən aşağı olmayan göstərici əhəmiyyətli sayılır.

➤ **Neytrallıq**. Bu prinsipə görə hesabat informasiyası ondan istifadə edənlər üçün eyni olmalıdır, yəni mühasibat hesabatından istifadə edənlərin hər hansı bir qrupunun mənafeyi digər qrupun mənafeyindən üstün tutulmamalıdır. Məhz buna görə də maliyyə hesabatlarını həmin prinsip əsasında formalaşdıran zaman müəssisə maliyyə hesabatlarından istifadə edənlərin bir qrupunun mənafeyini digər bir qrupdan üstün tutmağa cəhd göstərməməlidir.

➤ **Müqayisəlilik.** – informasiya müxtəlif dövrlər üzrə müqayisəyə gələn şəkildə olmalıdır. Mühasibat (maliyyə) hesabatının müqayisəliliyi hesabat dövrünün göstəricilərinin əvvəlki hesabat dövrünün müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə edilməsi imkanlarını nəzərdə tutur. Bu göstəriciyə görə maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri bu hesabatlara əsaslanaraq oxşar şirkətlərin (eyni bir sektorda çalışan) fəaliyyətlərini müqayisə edə bilməlidirlər. Şirkət özü də müxtəlif dövrlərdə öz şəxsi hesablarını müqayisə edə bilməlidir. Buna görə də mühasibat hesabatı göstəriciləri minimum iki ili əhatə edir. Maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyi aşağıdakı iki yolla təmin olunmalıdır:

1. Üfüqi müqayisəlilik – bir şirkətin maliyyə fəaliyyətini digər şirkətin maliyyə fəaliyyəti ilə müqayisə etmək.

2. Şaquli müqayisəlilik – bir şirkətin maliyyə fəaliyyətini onun əvvəlki dövründəki fəaliyyəti ilə müqayisə etmək.

➤ **Münasiblik** – informasiyanın hesabata daxil edilməsi tələb olunduğundan, maliyyə hesabatının istifadəçiləri tərəfindən aktiv istifadə edilməlidir. Bu göstərici bütün münasib məlumatın maliyyə hesabatında əks olunmasını tələb edir. Əgər maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində məlumat istifadəçilərə kömək edirsə, bu məlumat münasib hesab edilir. Bu zaman maliyyə hesabatı informasiyasının münasibliyinə aşağıdakı amillər: vaxtlılığı, əhəmiyyətliyi, proqnozlaşdırma və nəticələrin müqayisəliliyi üçün qiymətli olması təsir göstərir

➤ **Etibarlılıq** – bu göstəriciyə görə maliyyə hesabatlarında etibarlı məlumat əks olunmalıdır. Məlumat o zaman etibarlı sayılır ki, bu məlumat əhəmiyyətli xətalardan və yalnışlıqdan uzaq olsun. Münasib olan, lakin etibarlı sayılmayan məlumat maliyyə hesabatında göstərilməməlidir.

Etibarlılıq və münasiblik arasında fərq belə izah edilir:

1. Münasiblik məlumatın açıqlanması ilə bağlı olan amildir: hansı məlumat göstərilməlidir, harada göstərilməlidir.

2. Etibarlılıq məlumatın keyfiyyəti ilə bağlı olan amildir: məlumatın hansı mənbədən əldə edildiyi, onun nə dərəcədə dəqiq və düzgün olması və s.

3. Münasib, lakin etibarlı sayılmayan məlumat maliyyə hesabatlarına əlavə kimi göstərsə daha yaxşı olar.

4. Daha böyük etibarlılığa malik məlumat maliyyə hesabatlarında təqdim edilməlidir.

➤ **Yararlılıq** – informasiya iqtisadi qərarın formalaşdırılması zamanı istifadəçilər üçün yararlı olmalıdır. Məlumdur ki, informasiyanın keyfiyyəti və onun yararlılığı müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında məlumatların alınma mənbəyi kimi xarakterizə olunur. Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə hesabatının informasiyaları istifadəçi kateqoriyaların konkret iqtisadi qərar qəbul etməsi üçün yararlı olmalıdır.

➤ **Aydınlıq** – informasiya istifadəçilər üçün başa düşülən şəkildə təqdim edilməlidir. İnformasiyanı aydın başa düşmək üçün təqdim edilən hesabat məlumatları onların təsnifat bazası və digər göstəricilər aydın və başa düşülən şəkildə olmalıdır.

➤ **Ardıcılıq** – bu o deməkdir ki, müxtəlif dövrlər üçün hazırlanan maliyyə hesabatları eyni prinsiplərə əməl edilməklə, yəni eyni qayda ilə tərtib edilməlidir. Bu göstəriciyə görə bir dəfə qəbul olunmuş qaydalar davamlı olaraq digər dövrlərdə də tətbiq olunmalıdır. Lakin maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında yeni metodlardan istifadə etmək olar, əgər:

1. Yeni metod daha məqsəduyğundur;
2. Yeni metod MUBSS tərəfindən təqdim olunub, izah edilmişsə;
3. Müəssisənin fəaliyyətində hər hansı dəyişiklik baş vermişsə və yeni metod tələb edilərsə.

➤ **Ehtiyatlılıq** – bu tələbə görə mənfəət olduğundan çox göstərilməməlidir və gözlənilən bütün itkilər qeyd olunmalıdır. Bu o deməkdir ki, gözlənilən bütün itkilər nəzərə alınmalı və dərhal qeyd edilməlidir. Mənfəət isə reallaşdığı zamanda uçota alınmalıdır.

➤ **Ədalətli təqdimat** – bu göstəricinin mənası belədir:

1. Maliyyə hesabatları çox dəqiqliklə hazırlanmalıdır, burada heç bir riyazi səhv olmamalıdır.

2. Maliyyə hesabatları hazırlanarkən, MUBSS tərəfindən təklif olunan bütün mühasibatlıq standartları tətbiq edilməlidir.

3. Bütün qanuni tələblər yerinə yetirilməlidir.

4. Təhrifə yol vermək olmaz. Məsələn: real mənfəət əvəzinə daha çox mənfəətin göstərilməsi.

➤ ***Düzgün təqdimat***– bu göstəricinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, maliyyə hesabatlarında sövdələşmələr gözləniləndiyi kimi təqdim olunmalıdır.

➤ ***Mahiyyətin forma üzərində üstünlüyü***– bu göstəriciyə görə əməliyyat və digər hadisələr hesablanıb təqdim olunarkən, onların hüquqi forması deyil, mahiyyət və iqtisadi reallığı əsas meyar kimi götürülməlidir.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz bütün keyfiyyət göstəriciləri maliyyə hesabatlarına daxil edilməlidir və bütün keyfiyyət göstəriciləri arasında balans qorunub saxlanmalıdır. Bu göstəricilər arasında necə balans yaratmaq isə peşəkar mülahizələrin nəticəsi olarqə əldə oluna bilər. Bütün göstəricilər eyni əhəmiyyətə malikdir. Onlardan hər hansı birini digər birində təhriflər etməklə qabartmaq olmaz.

Fəsil II. Müəssisənin mühasibat (maliyyə) hesabatının auditi

2.1. Müəssisənin uçot siyasətinin və ilkin uçotunun vəziyyətinin auditi

Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq mühasibat uçotunun metodikası mühasibat uçotunun vəzifələrinin həllini təmin edən metodlar, üsullar və qaydaların məcmusunu əks etdirir ki, bu da müəssisənin uçot siyasətində öz əksini tapır. Uçot siyasətinin hazırlanması zamanı özünün strateji inkişaf baxımından təsərrüfat subyekti optimal son nəticələrə nail olmağa imkan verəcək siyasətin formalaşdırılmasına səy göstərir.

Mühasibat uçotu və hesabatı üzrə mövcud qanunvericiliyə mühasibat uçotunun təşkili üçün müəssisə rəhbərliyi məsuliyyət daşıyır. Belə ki, o, müəssisədə mühasibat uçotunun düzgün aparılması üçün zəruri şəraiti yaratmalı, bütün bölmə və xidmətlər, eləcə də uçota aidiyyəti olan işçilər tərəfindən mütləq icranı təmin etməlidir. Müəssisə rəhbərliyi tərəfindən uçotun aparılmasının müəyyən olunmuş qaydası uçot siyasətində əks etdirilir. Uçot siyasətinin hazırlanmasına qədər uçot və hesabat üzrə qaydalar, göstərişlər, təlimatlar və digər rəqlamentləşdirici sənədlər dəqiq öyrənilməlidir. **(kitabdan)**

Mühasibat aparatının fəaliyyəti «Mühasibat uçotu» haqqında AR Qanunu və müəssisədə mühasibat xidməti haqqında daxili Əsasnamə ilə müəyyən edilir. Uçot siyasəti müəssisə tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara və onun fəaliyyət xüsusiyyətləri baxımından mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasının konkret metodikası, formaları, texnikasının seçilməsini əks etdirir. Yoxlama zamanı müəssisənin uçot siyasətinin rəhbəri tərəfindən təsdiq olunması haqqında əmrin mövcudluğuna, eləcə də uçot siyasətinin seçilməsi zamanı məndə mühasibat hesabatından istifadə edənlər tərəfindən qiymətləndirməyə və qərar qəbul edilməsinə ciddi təsir göstərən mühasibat uçotunun aparılması qaydasının tam açıqlandığına diqqət verilməlidir.

Auditor uçot siyasətinə əsasən əsas vəsaitlər və dövriyyədə olan əmək vasitələri arasında dəyər həddinin müəyyən olunmasına da fikir verməlidir. Obyektlərin müvafiq köhnəlmə şifrəsinə aid edilməsinin düzgünlüyünün,

azqiymətli və tezköhnələn əşyaların və onların köhnəlməsinin uçotu qaydasının uçot siyasətinə uyğunluğu yoxlanılmalıdır. Qeyri maddi aktivlər üzrə də həmin məsələlər yoxlamaya cəlb edilməlidir.

Uçot siyasətinin seçilməsindən əvvəl aşağıdakı analitik işlər görülməlidir:

- müəssisənin cari maliyyə vəziyyətinin təhlili;
- müəssisənin uçot siyasətinin bu və ya digər aspektinə təsir edən mövcud qanunvericilikdə və digər normativ aktlardakı dəyişikliklərin təhlili;
- növbəti maliyyə ilində təsərrüfat subyektinin strategiyasının və inkişafı perspektivinin qiymətləndirilməsi;
- uçot siyasətinin təmin edəcəyi aparıcı məqsədlərin müəyyən edilməsi;
- mühasibat uçotunun aparılmasının mövcud üsul və metodlarının təhlili və təsərrüfatçılığın konkret şəraitində onların tətbiqinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- müəssisənin strateji vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə, o cümlədən onun maliyyə sabitliyinin yüksəldilməsinə şərait yaradan daha səmərəli uçot metodlarının müəyyən edilməsi;
- mühasibat uçotunun aparılması ilə bağlı problemlə məsələlərin müəyyən edilməsi.

Yoxlama zamanı auditor uçot siyasətinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olmasına, onun bütün struktur bölmələri tərəfindən tətbiq edilməsinə diqqət verməlidir. Müəssisənin uçot siyasətini formalaşdıran zaman ilk növbədə mühasibat uçotunun müəyyən olunmuş aşağıdakı prinsiplərinə əsaslanmaq lazımdır:

- ***Əmlakın fərqliliyi prinsipi.*** Əmlakın fərqliliyi prinsipi onu nəzərdə tutur ki, müəssisənin əmlakı və öhdəliyi, onun sahibinin, mülkiyyətçisinin əmlak və öhdəliyindən fərqləndirilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində olan ölkədə bu prinsipə xüsusi fikir verilməlidir. Çünki hal-hazırkı şəraitdə bir çox

müəssisələrimizin əmlakı onların təsisatçıları, iştirakçıları və ya işçiləri tərəfindən şəxsi mənafe üçün istifadə olunur.

– **Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipi.** Bu prinsip müəssisənin gələcəkdə fəaliyyətinin davam edəcəyini və müəssisənin öz fəaliyyətini dayandırmaq və likvidləşdirmək barədə fikrinin olmadığını nəzərdə tutur. Bu prinsipi qısa müddət fəaliyyət üçün müəssisə yaratmağın olmaması kimi başa düşmək olmaz. Qanunvericilikdə müəssisənin fəaliyyət müddətinə görə heç bir məhdudiyət qoyulmur. Əgər müəssisənin öz fəaliyyətini dayandıracağı ehtimal olarsa, onda o uçot siyasətini, xüsusən də müəssisənin əmlakının qiymətləndirilməsi üsulunu dəyişdirməlidir.

– **Uçot siyasətinin ardıcılığı prinsipi.** Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəssisə cari ildə tətbiq etdiyi uçot siyasətini ardıcıl olaraq növbəti ildə də həyata keçirir.

– **Təsərrüfat faktlarının müəyyən olunmasının müddəti (vaxtı) prinsipi.** Bu prinsipə əsasən təsərrüfat faktları mühasibat uçotu və hesablarında onların baş verdiyi dövrdə, vaxtda əks olunur. Bu zaman faktlar üzrə pul vəsaitlərinin daxil olduğu vaxt əsas götürülmür.

Auditor müəssisənin uçot siyasətini yoxlayarkən bu prinsiplərə əməl olunmasından əlavə aşağıdakı tələblərə də riayət olunmasını yoxlamalıdır.

– Bütün təsərrüfat faktlarının ilkin sənədlərdə və mühasibat uçotu registrlərində əks etdirilməsinin **tamlığı**. Tamlılıq dedikdə uçot siyasətinin elə formalaşdırılması başa düşülür ki, bu zaman təsərrüfat faktları mühasibat uçotunda bütünlüklə, tam şəkildə əks oluna bilsin.

– Müəssisənin seçdiyi mühasibat uçotunun aparılması üsul və metodlarının **qanuniliyi**, eləcə də təsərrüfat fəaliyyəti aktlarının uçotda əks etdirilməsi qaydasının mövcud qanunvericiliyə **uyğunluğu**;

– Analitik və sintetik uçot məlumatlarının **ziddiyətli** olmaması. Ziddiyətsizlik tələbi müəssisənin apardığı uçot siyasətinin nəticəsində hər ayın 1-də analitik uçotun yekunları ilə sintetik hesabların dövriyyələri qalıqlarının yekununun bərabərliyini nəzərdə tutur.

– Təsərrüfat fəaliyyəti aktlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsində *məzmunun formadan üstünlüyü*. Mahiyyətin formadan üstünlüyü tələbi mühasibat uçotunda təsərrüfat faktlarının, onların hüquqi formasına görə deyil, iqtisadi mahiyyətinə görə əks olunmasından ibarətdir. Məsələn: rəhbərlik tərəfindən müəssisədən iri məbləğdə borc verilməsi faktı öz özlüyündə qanuna zidd deyil. Ancaq bu borcun verilməsi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabit olduğu, xüsusən də əməyə görə hesablanmış ödənişlərin gecikdirildiyi bir vaxtda həyata keçirilərsə, onda bu əməliyyat qanunauyğun olmayan bir əməliyyat hesab olunur.

– *Dürüstlük* – maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin dürüst aralıq və son nəticələrinin formalaşdırılması;

– *Səmərəlilik* – təsərrüfat fəaliyyəti şəraitindən asılı olaraq mühasibat uçotunun rəşional və səmərəli aparılması.

Yoxlama zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisənin uçot siyasəti uçot prosesinin bütün aspektlərini-metodiki və təşkilati-texniki tərəfini əhatə etməlidir. Uçot siyasətinin metodiki və təşkilati-texniki aspektlərini izah edək.

Uçot siyasətinin təşkilati-texniki aspekti aşağıdakı məsələləri açıqlamaladır:

1. Mühasibat xidmətinin təşkilati və onun idarəetmə sistemində yeri:

Mühasibat işlərinin təşkilati formaları, baş mühasibin təyin olunması və işdən azad edilməsi qaydaları, onun hüquq və vəzifələri, ayrı-ayrı uçot şöbələrinin tərkibi, təbəçilik quruluşu, vəzifə bölgüsü (vəzifə təminatı), mühasibatlığın digər bölmələrlə qarşılıqlı əlaqəsi.

2. Mühasibat uçotunun forması (memorial-order, jurnal-order, avtomatlaşdırılmış və s.)

3. Uçot informasiyalarının işlənməsi texnologiyası, texnologiyası.

4. Vahid hesablar planı əsasında hazırlanmış müəssisənin istifadə etdiyi hesablar planı

5. Daxili uçot və nəzarət sistemi

6. Əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiyası qaydaları.

7. Hesabatların həcmi, müddəti və təqdim edilmə ünvanının müəyyən edilməsi.

8. İstifadəçilər üçün hesabatların hazırlanması və nəşr edilməsi qaydalarına nəzarət edən məsul şəxsin təyin edilməsi.

9. Auditor müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqələr sistemi.

Auditor uçot siyasətinin tərtib edilməsinin düzününlüyünü yoxlayır. Müəssisənin uçot siyasəti yeni hesabat ilinin əvvəlində təsdiq edilir. O, müəssisə rəhbərinin əmri kimi və ya müvafiq əmrə əsasən uçot siyasəti üzrə qayda kimi rəsmiləşdirilə bilər. Müəssisənin və onun daxili struktur bölmələrinin fəaliyyəti haqqında vaxtında və obyektiv uçot informasiyalarının əldə edilməsi mühasibat uçotunun və daxili auditin səmərəli təşkili şəraitində mümkündür.

Müəssisənin və onun daxili struktur bölmələrinin fəaliyyəti haqqında vaxtında və obyektiv uçot informasiyalarının əldə edilməsi mühasibat uçotunun və daxili auditin səmərəli təşkili şəraitində mümkündür.

Adətən müəssisədə mühasibat uçotunun təşkili dedikdə, onun təsərrüfat və maliyyə fəaliyyəti, istehsal və maliyyə resurslarından, xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi haqda dürüst və vaxtında informasiyaların əldə olunması məqsədi ilə uçot prosesinin qurulması sistemi başa düşülür. Bu sistemə mühasibat uçotu hesablarının iş planının qurulması, analitik uçot registrlərinin seçilməsi, sənədlərin saxlanması qaydasının müəyyən edilməsi daxildir və müəssisənin baş mühasibinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hüquq, vəzifə və məsuliyyətinin icra olunmasını təmin etməlidir.

Mühasibatlıqda kargüzarlığın təşkilinin yoxlanılması zamanı ilkin sənədlərin və uçot registrlərinin saxlanılmasına xüsusi diqqət verilməlidir. Belə ki, bütün yazılışlar mühasibat uçotunda ilkin sənədlər əsasında aparılır, sonra həmin məlumatlar uçot registrlərinə köçürülərək sistemləşdirilir (mühasibat hesablarına yazılır). Hesabat dövrünün sonunda uçot registrlərinin məlumatları əsasında müəssisənin hesabatı tərtib edilir.

Uçota yalnız düzgün sənədləşdirilmiş (bütün rekvizitlər mütləq doldurulmuş) sənədlər qəbul edilir. Mühasibatlığa daxil olan bütün ilkin sənədlər mütləq forma üzrə sənədlərin rəsmiləşdirilməsinin tamlığı və düzgünlüyü, rekvizitlərin doldurulması və məzmununa görə əməliyyatların qanuniliyi, ayrı-ayrı göstəricilər arasında məntiqi əlaqə yoxlanılmalıdır. Sənədi tərtib etmiş və imzalamış şəxs onun vaxtında və keyfiyyətli tərtibinə, məlumatların dürüstlüyünə, uçot registrlərində yazılış aparmaq üçün müəyyən edilmiş vaxtda təqdim olunmasına görə məsuliyyət daşıyır.

İlkin kassa və bank sənədlərində düzəlişlərin edilməsinə icazə verilmir. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən müəssisələr sərbəst olaraq əməliyyatların sənədləşdirilməsinin, sənəd dövriyyəsi, mühasibat uçotu registrlərinin aparılmasının daxili qaydalarını müəyyən edir.

2.2. Müəssisədə mühasibat uçotu və hesabatların təşkilinin auditi

Mühasibat uçotununun təşkili və aparılması metodologiyasının auditi aparılarkən ilk növbədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Mühasibat uçotu haqqında” 2 sentyabr 2004-cü ildə dərc olunmuş Qanunu və «Mühasibat uçotu haqqında Qanunun tətbiqi haqqında» 7 fevral 2005-ci ildə imzaladığı fərman, MUBS-na müvafiq olaraq yeni Milli Mühasibat Uçotu Standartları üzrə kommersiya təşkilatları üçün maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin mühasibat uçotunun hesablar planı əsas götürülür.

Mövcud qanunvericiliyə görə Azərbaycan Respublikasının ərazisində mənfəətlə, yaxud mənfəətsiz işləmək məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyəti və ya başqa fəaliyyətlə məşğul olan, hüquqi şəxs sayılan, yaxud hüquqi şəxs sayılmayan, tabeçiliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən bütün müəssisələr mühasibat uçotu aparmağa borcludurlar. Müəssisənin mühasibat xidmətini onun müstəqil struktur bölməsi olan və bilavasitə müəssisənin rəhbərliyinə tabe olan mühasibatlıq, mərkəzləşdirilmiş, sərbəst mühasiblər, müqavilələr əsasında cəlb edilmiş mühasiblər həyata keçirə bilər. Mühasibat işinə rəhbərlik həmin bölmənin rəhbəri və ya baş mühasibi

tərəfindən həyata keçirilir. Müəssisənin baş mühasibinin təyin olunması və azad olması müəssisənin direktoru tərəfindən aparılır.

Müəssisədə mühasibat uçotunun təşkili dedikdə, adətən, onun təsərrüfat və maliyyə fəaliyyəti, istehsal və maliyyə resurslarından, xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi haqda dürüst və vaxtında informasiyaların əldə olunması məqsədi ilə uçot prosesinin qurulması sistemi başa düşülür. Bu sistemə mühasibat uçotu hesablarının iş planının qurulması, analitik uçot registrlərinin seçilməsi, sənədlərin saxlanması qaydasının müəyyən edilməsi daxildir və müəssisənin baş mühasibinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hüquq, vəzifə və məsuliyyətinin icra olunmasını təmin etməlidir. Müəssisədə mühasibat uçotunun təşkili aşağıdakıları təmin etməlidir:

- idarəetmənin ümumi prinsiplərindən istifadəni (sistemli yanaşma, iqtisadi–riyazi metodlar, program–məqsədli idarəetmə prinsipləri, mühasibatlıq işçilərinin elmi cəhətdən təşkili daxil olmaqla);
- təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının cari müşahidəsi, ölçülməsi və qeyd edilməsini;
- ilkin sənədlərdə əks etdirilmiş uçot informasiyalarının sistemləşdirilməsini və qruplaşdırılmasını;
- istifadə olunan informasiyaların dürüstlüyü və tamlığı daxil olmaqla resursların və hazır məhsulun hazırlanması və istifadəsi üzərində nəzarəti;
- müəyyən dövrə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemini əks etdirən hesabatların tərtib edilməsini;
- müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində uçot və hesabat məlumatlarından istifadə edilməsini;
- müəssisədə müəyyən edilmiş sənəd dövriyyəsi qrafikinə dəqiq yerinə yetirilməsini;
- inventarizasiyanın aparılmasının qaydaları, formaları və müddətlərini;
- müəyyən olunmuş formalarda mühasibat hesabatlarının keyfiyyətli tərtib edilməsini və təqdim olunmasını;

- uçotun mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasını.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılması zamanı analitik uçotun vəziyyətinə, uçot və hesabat məlumatlarının tamlığına və dürüstlüyünə xüsusi diqqət verilməlidir.

Müəssisədə auditin aparılması zamanı mühasibat uçotu hesabları üzrə yazılışların yoxlanılması ən mühüm məsələlərdən biridir. Həmin yazılışlar müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərini səciyyələndirir, əsas informasiyaların əks olunduğu mühasib hesabatı formalarının göstəricilərinin dürüstlüyünün təmin edilməsinə xidmət edir.

Hesabat dövrü üzrə auditin aparılması üçün informasiya materialları müəssisənin uçot registrlərində – Baş kitabda, jurnal–orderlərdə, memorial–orderlərdə və ya sintetik və analitik uçot hesabları üzrə qalıq-dövriyyə cədvəllərində, xəzinədarın hesabatlarında, bank çıxarışlarında, avans hesabatlarında, toplayıcı, qruplaşdırıcı, hesablaşma-ödəmə cədvəllərində, analitik uçot vərəqələrində və i.a. toplanır. Bu zaman ikili yazılış metodundan (hər bir təsərrüfat əməliyyatı müvafiq hesabların debetində və kreditində əks etdirilməsi) istifadə etməklə təsərrüfat və maliyyə əməliyyatları üzrə bütün mühasibat yazılışları uçot registrlərində cəmlənir.

Uçot məlumatlarının dürüstlüyü bütün təsərrüfat əməliyyatları üzrə ilkin sənədləşmənin mövcudluğu, inventarizasiyanın, mühasibat yazılışlarının, xərclərin qiymətləndirilməsinin, kalkulyasiyasının və bölüşdürülməsinin düzgün aparılması ilə təmin olunur. Tətbiq olunan sistemin düzgünlüyü kompleks yoxlanılır: ilkin sənədlər – qruplaşdırıcı cədvəlləri – uçot registrləri – Baş kitab – hesabat. Müxabirləşən hesabların göstərilməsinin və dəyər ifadəsində əks etdirilməsinin düzgünlüyü baxımından mühasibat uçotu hesablarında yazılışların əsaslı olmasını müəyyən etmək üçün yoxlanılan mühasibat yazılışlarına aid olan, təsərrüfat əməliyyatlarının yazılı şahidi olan və mühasibat uçotu məlumatlarına hüquqi əsas verən ilkin sənədlər diqqətlə öyrənilməlidir.

Yoxlama zamanı aşağıdakılar müəyyən olunmalıdır:

- təşkilatın uçot siyasətinin metodiki qaydalarının mövcud qanunvericiliyə uyğunluğu;
- hesabat ili ərzində ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının və əmlakın qiymətləndirilməsi üzrə qəbul edilmiş uçot siyasətinin gözlənilməsi;
- hesabat dövründə (ay, rüb, il) baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının həmin dövrə uçotda əks olunmasının tamlığı;
- maddi məsul şəxsin təyin olunması haqqında əmrin və tam maddi məsuliyyət daşması haqqında onunla bağlanmış müqavilənin mövcudluğu;
- əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiyasının aparılması, onun nəticələrinin rəsmiləşdirilməsinin düzgünlüyü;
- gəlirlərin və xərclərin hesabat dövrünə aid edilməsinin düzgünlüyü;
- əməliyyatların baş verməsini əks etdirən ilkin uçot məlumatlarının tərtib olunmasının düzgünlüyü;
- mühasibat uçotunun təşkili formasına və metodlarına müvafiq balans hesabları analitik və sintetik uçotun və baş kitabın aparılmasının düzgünlüyü;
- təşkilatda daxili nəzarət sisteminin təşkili və onun tətbiqi;
- ilkin uçot sənədlərində yazılışların analitik və sintetik uçotdakı yazılışlara uyğunluğu;
- mühasibat uçotunun aparılmasında boşluqların olması;
- hesabat tarixinə təşkilatda analitik və sintetik uçot yazılışlarının baş kitabda və balansda göstərilən yazılışlara uyğunluğu.

Təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditi prosesində analitik uçot məlumatlarının sintetik uçot məlumatları ilə eynilik təşkil etməsi yoxlanılır. Qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı qaydada müəyyən olunur:

- analitik hesablar üzrə ayın əvvəlinə qalıq məbləği ayın əvvəlinə onları birləşdirən sintetik uçotu üzrə qalıq məbləğinə bərabərdir.
- ay ərzində analitik hesablar üzrə dövriyyə məbləğləri (debet və ya kredit üzrə) ay ərzində onları birləşdirən sintetik hesabın dövriyyəsinə (debet və ya kredit üzrə) bərabərdir.

- ayın sonuna analitik hesab üzrə qalıq məbləği ayın sonuna onları birləşdirən sintetik hesab üzrə qalıq məbləğinə bərabərdir.

- göstərilən bərabərliyin pozulması mühasibat uçotunun aparılması üzrə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş mövcud qaydaların pozulmasını göstərir.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti haqqında əsas informasiya onun fəaliyyətinin bütün aspektlərini dəyər ifadəsində əks etdirən mühasibat hesabatında verilmişdir. Mühasibat hesabatının yoxlanılmasına hesabat formalarına ümumi baxışla başlanılır. Bu zaman əvvəlcə onun ünvan hissəsinin doldurulmasına diqqət verilir. Auditor hesabatların forma üzrə nəzərdə tutulan bütün göstəricilərinin mövcudluğunu, qaralama və ya silinmənin olmaması hesabatını, doldurulmasının düzgünlüyünü yoxlayır. Sonra hesablamalar yoxlanılır, daha doğrusu müxtəlif mühasibat hesabatı formalarında əks etdirilmiş göstəricilərin müqayisəliyi və qarşılıqlı əlaqəsi yoxlanılır.

Balansın tərtib edilməsinin dürüstlüyünün yoxlanılması aşağıdakı şərtlərə əsaslanır:

- bütün göstəricilər üzrə mühasibat və statistik hesabat formalarının doldurulmasının düzgünlüyü;

- hesabat dövrünün əvvəlinə balans maddələrinin məlumatları ötən ilin sonuna balans maddələrinin məlumatlarına uyğun olmalıdır;

- hesabat dövrünün sonuna balans maddələrinin məlumatları inventarizasiyaların nəticələri ilə təsdiq olunmalıdır;

- maliyyə, vergi orqanları, banklarla hesablaşmalar üzrə balans maddələrinin məbləği onlarla razılaşdırılmalı və eyni olmalıdır;

- yekun balans məlumatları Baş kitabda hesablar üzrə və ya hesabat dövrünün sonuna başqa analoji mühasibat uçotu registri üzrə dövriyyəyə və qalıqlara uyğun olmalıdır;

- ilin əvvəlinə, sonuna balans məlumatları müqayisə olunan səviyyədə tərtib edilməlidir.

- balans hər bir mürəkkəb maddə üzrə hesablar, registrlər, analitik və subhesablar üzrə yoxlanılır. Məntiq baxımından daha böyük məbləğlər və ya

şübhəli uçot obyektləri (alıcılar, satıcılar və i.a.) seçilir və onlar üzrə seçmə qaydasında ilkin sənədlər (müqavilələr, hesablar, fakturalar və b.) yoxlanılır.

Hesabatın tərtib olunmasından əvvəl xeyli hazırlıq işləri görülür: hesablar (kalkulyasiya, toplayıcı-bölüşdürücü, üzləşdirici, maliyyə-nəticə, əməliyyat və b.) bağlanmaqla bütün analitik hesablar, subhesablar və sintetik hesablar üzrə dövriyyə çıxarılır. Hesabların bağlanması ardıcılığının əsaslandırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir və auditor bu qaydanı bilməlidir. Auditorun işinin mühüm istiqamətlərindən biri uçot registrlərinin tərtib edilməsinin düzgünlüyünün yoxlanmasıdır. Bu, baş kitabdakı yazılışların icmal uçot registrlərindəki – jurnal-orderdə, memorial-orderdə əks olunan yazılışlara münasibətində üstünlük verilməsinə əminliyin təmin olunması məqsədilə aparılır. Belə ki, onların düzgün doldurulması balans və digər hesabat formalarının dürüstlüyünü təmin edir. Uçot registrlərinin tərkibi və məzmunu uçot siyasətində əks etdirilir. Uçot registrlərinin yoxlanması prosesində aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirilməlidir:

- uçot registrlərinin məcmu müəssisənin təsərrüfat əməliyyatlarını tam əks etdirirmi?
- həmin registrlər istifadə üçün rahatdırmı, onların əyaniliyi yüksəkdiymi, böyük informasiyaya malikdiymi, lazımi hesabatın tərtib edilməsi və iqtisadi təhlildə istifadə edilməsi üçün yararlıdırmı?
- onlar uçot yazılışlarının tamlığına və düzgünlüyünə nəzarəti təmin edərək bir-biri ilə və Baş kitabla əlaqəlidirmi?

Audit prosesində mühasibat uçotunda bütün yazılışlara əsas verən ilkin sənədləşmədə yoxlama obyektinə daxildir. Onların siyahısı kənardan daxil olan və təşkilatın özündə yaradılan sənədlər daxildir. İlkin sənədləşmə nəticəsində uçot informasiyasının hərəkəti başlanır, mühasibat uçotunu müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin birbaşa və fasiləsiz əks etdirilməsi üçün lazım olan məlumatlarla təmin edir.

Uçota yalnız düzgün tərtib edilmiş sənəd qəbul edilir. Mühasibatlığa daxil olan bütün sənədlərin doldurulmasının tamlığı və əməliyyatların məzmunu yoxlanılır.

Müəssisə hesabatının mühüm formalarından biri balansdır. Mühasibat balansının tərtib edilməsinin düzgünlüyünü yoxlayarkən aşağıdakılara diqqət verilməlidir:

1. Dövrün əvvəlinə balans maddələrinin məlumatları əvvəlki dövrün sonuna balans maddələrinə uyğun olmalıdır.

2. Hesabat dövrünün sonuna balans maddələri üzrə məlumatlar inventarizasiyaların nəticələri ilə təsdiq edilməlidir.

3. Maliyyə, vergi orqanları, bankla hesablaşmalar üzrə balans maddəsinin məbləği onlarla razılaşdırılmalı və eyni olmalıdır.

4. Yekun balansın məlumatları Baş kitabın hesabları üzrə dövriyyəyə və qalıqlara uyğun olmalıdır

5. İlin əvvəlinə və sonuna balans maddələri müqayisə edilən səviyyədə olmalıdır.

Giriş və son balansın eyni maddəsinin formalaşmasının metodologiyasında hər hansı bir uyğunsuzluq aydınlaşdırılmalıdır (cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1

Balans maddələri üzrə məlumatların yoxlanılması

<i>Balans maddələri</i>	<i>Hesabat ilindən əvvəlki ilin sonuna</i>	<i>Hesabat ilinin əvvəlinə</i>	<i>Kənarlaşma (+; -)</i>	<i>Hesabat ilinin sonuna</i>	<i>Baş kitab üzrə hesabat ilinin sonuna</i>	<i>Kənarlaşma (+; -)</i>

Balansın tərtib olunmasının düzgünlüyünün yoxlanılması aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır:

1. Balansda əsas vəsaitlərin və qeyri maddi aktivlərin əks etdirilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılması.

2. Balansda ehtiyat və məsrəflərin əks etdirilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılması. Əgər ehtiyatlar müəssisədə faktiki maya dəyəri ilə qiymətləndirilsə 201, 207 sayılı hesablar üzrə qalıqlar balansda "Qısamüddətli aktivlər" bölməsi üzrə əks etdirilmiş məlumatlara uyğun gəlməlidir.

3. Balansda pul vəsaitlərinin müvafiq hesablarda əks etdirilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılması.

4. Balansda hesablaşma əməliyyatlarının hesablarda əks etdirilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;

5. Balansda xüsusi vəsait mənbələrinin əks etdirilməsinin düzgünlüyünü yoxlanılması;

6. Balansda alınmış kredit və borcların əks etdirilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;

Beləliklə, mühasibat uçotunun vəziyyətinin və hesabatların dürüslüyünü yoxlayan zaman auditor aşağıdakıları yoxlamalıdır:

- mühasibat uçotu və hesabatın hesablar planına və onun tətbiqinə dair təlimata uyğun təşkil edilməsinin düzgünlüyü;

- mühasibatlıq ştatının ixtisaslı mütəxəssislərlə komplektləşdirilməsi;

- xidməti vəzifələrin yerinə yetirilməsi üzrə təlimatların mövcudluğu;

- əvvəlki yoxlama nəticələri üzrə mühasibat uçotu və hesabatının vəziyyətinə dair təklif və göstərişlərin yerinə yetirilməsi;

- baş mühasib və mühasibatlığın işçiləri tərəfindən aparılmış təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyi, material və maliyyə resurslarının düzgün və səmərəli istifadəsi, mülkiyyətin qorunması üzrə qabaqcadan və cari nəzarətin təmin olunması;

- ilkin sənədlərin vaxtında tərtib edilməsini və qeydiyyatın keyfiyyətini, onlarda zəruri rekvizitlərin, əməliyyatların həyata keçirilməsində məsul olan şəxslərin imzalarının mövcudluğu;

- jurnal-orderlərin, mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasının nümunəvi proqramlarının tətbiqinin düzgünlüyü;
- jurnal-orderlərin, cədvəllərin və digər uçot registrlərinin baş mühasib və ic-raçılar tərəfindən imzalandığı;
- hesablər planı və onların tətbiqi üzrə təlimata uyğun nümunəvi mühasibat yazılışlarını əməl olunması;
- analitik uçot üzrə dövriyyələrin və qalıqların Baş kitabın, balansın və digər hesabat formalarının məlumatları ilə qarşılıqlı uyğunluğu;
- inventarizasiya siyahıları, hesabları, üzləşdirmə cədvəlləri və inventarizasiya komissiyalarının aktları üzrə uçot və hesabat məlumatlarının reallığı;
- malların və materialların, hazır məhsulların hərəkəti üzrə, əmək haqqının hesablanması üzrə dövriyyə cədvəllərinin vaxtında və keyfiyyətli tərtib edilməsi;
- hesabat məlumatlarında (xüsusilə məhsul buraxılışı, maliyyə nəticələri və rentabellik üzrə) təhriflərin mövcudluğu;
- icmal mühasibat hesabatlarının düzgünlüyünü və dürüstlüyünü, onların vaxtında təqdim olunması;
- rüblük və illik hesabatlarının təhlilinin nəticələri haqqında baş mühasibin müəssisə rəhbərliyinə hesabat verməsi;
- mühasibatlığın sənədlərinin qorunması və saxlanması vəziyyəti.

Auditor mühasibat hesabatının auditini apararkən mühasibat uçotunun təşkili məsələlərinə dair tələblərin yerinə yetirilməsinə xüsusi diqqət verməlidir.

Bu tələblər aşağıdakılardır:

1. Müəssisənin əmlakının, öhdəliklərinin və bütün əməliyyatlarının mühasibat uçotunu və Qanun əsasında işlənilmiş mühasibat uçotu standartlarına, mühasib uçotunun hesab planına və başqa normativ aktlara uyğun mühasibat uçotu hesabalarında qarşılıqlı əlaqədə ikili yazılış üsulu ilə aparılmalıdır.

2. Mühasibat uçotunun aparılmasında hesabat dövrü ərzində ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarını uçotunda düzgün əks etdirilməli, əmlakın

qiymətləndirilməsi zamanı təsərrüfatlıq şəraitindən asılı olaraq qəbul edilmiş uçot siyasətinə və qanuna uyğun hazırlanmış mühasibat uçotu standartları və uçota dair başqa normativ sənədlərin tələblərinə əməl olunmalı, keşən dövr ilə müqayisədə uçot siyasətindəki dəyişikliklər mühasibat hesabatında izah edilməlidir.

3. Hesabat dövründəki mövcud əmlakın, öhdəliklərin, kapitalın, hesablaşmaların və digər sərflərin inventarizasiyanın nəticələri uçotda tam və düzgün əks etdirilməlidir. Bütün təsərrüfat əməliyyatlarının ardıcıl olaraq uçot registrlərində düzgün, xronoloji qeydiyyatı təmin edilməlidir.

4. Gəlir və xərclər hesabat dövrünə düzgün aid edilməlidir. Uçotda cari xərclərin istehsal və kapital qoyuluşlarında ayrılmasına ayrılması dərğst müəyyənləşdirilməlidir. Hər ayın 1-i tarixinə analitik uçot hesablarının məlumatları ilə əzlaşdırilərək onların bərabərliyi və düzgünlüyğ müəyyənləşdirilməlidir.

5. Mühasibat uçotunun əsas vəzifəsi maliyyə, bank, vergi orqanı, investorlar, malsatanlar, malalanlar, kreditorlar, dövlət oranları və digər marağı olan təşkilatlar və şəxslər tərəfindən operativ rəhbərlik və idarəetməni həyata keçirmək, təqdim ediləcək maliyyə hesabatlarının tərtibi üçün, həmçinin müəssisənin təsərrüfat prosesləri və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında zəruri olan məlumatları tam və düzgün formalaşdırmaqdır.

6. Müəssisədə mühasibat uçotunun təşkilinə müəssisə rəhbəri cavabdehdir, müəssisənin rəhbəri uçotun düzgün aparılması üçün lazımi şərait yaradır, uçotla əlaqədar bütün bölmələrinə, xidmətlərin işçiləri tərəfindən hazırlanan uçot sənədlərinin, məlumatların vaxtında və düzgün tərtib, təqdim edilməsi işində, tələblərin yerinə yetirilməsini təmin edir və uçot üzrə normativ sənədlərin tələblərinə riayət edir.

7. Mühasibat uçotunun təşkili, aparılması, uçot siyasətinin formalaşması, daxili mühasibat hesabatı, inventarizasiya qaydası, əmlak və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi üsulları və s. barədə müəssisə rəhbəri daxili əmrlər, qərarlar, qaydalar hazılayır.

8. Baş mühasib və mühasibat xidmətinin rəhbəri müəssisə tərəfindən həyata keçirilən bütün təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat hesablarında düzgün əks etdirilməsini, ona nəzarəti, operativ məlumatların təqdim edilmə-

sini, mühasibat hesabatlarının müəyyən edilmiş müddətlərdə tərtib və təqdim edilməsini, digər bölmə və xidmət sahələri ilə birlikdə təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və səfərbəredilməsi məqsədi ilə mühasibat uçotu və hesabatın məlumatları üzrə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlilini həyata keçirməsini təmin edir. Auditor tərtib etdiyi proqrama əsasən müəssisənin bütün təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzrə yoxlamalar apardıqdan sonra toplanmış materiallar mühasibat hesabatının düzgünlüyünü və etibarlılığını qiymətləndirir.

Auditor müəssisədə aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda dürüst, düzgün və etibarlı əks olunmasını müəyyən etmək məqsədilə aşağıdakıları müəyyənləşdirməlidir:

- müəssisə mühasibatlığı işçilərinin funksional vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə dair təlimatın tərtib olunması;
- hər bir mühasibat işçisi üçün konkret vəzifə bülğəşğ və uçot əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi qrafikinə müəyyən olunması;
- mühasibat uçotu əməliyyatlarının icra olunması üzrə sənəd dövriyyəsinin müəyyən olunması;
- mövcud olan əmlakın hərəkəti, onlardan istifadə olunması üzərində nəzarətin təmin olunması;
- mühasibat uçotu prinsiplərinin və standartlarının yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin təmin olunması;
- müəyyən olunmuş vaxtlarda müəssisə əmlakının inventarlaşdırılmasının aparılması, onun nəticələri, sənədləşdirilməsi və nəticələrin mühasibat uçotu göstəriciləri ilə müqayisə olunması nəticələri.
- mühasibat uçotunun təşkilinin mövcud olan əmlakın qorunub saxlanmasına cavab verməsi, əmlak və pul vəsaitinin mənimsənilməsi hallarının qarşısının alınması ilə əlaqədar olaraq tədbirlər gürğlməsi;
- tərtib olunmuş illik mühasibat (maliyyə) hesabatında əks olunmuş göstəricilərin mühasibat uçotu yazılışlarına uyğun olması və s.

Auditor müəssisədə mühasibat uçotunun təşkilini yoxlayarkən daxili nəzarət xidmətinin işi ilə ətraflı tanış olmalı və bu sahədə görülən işlər və buraxılan nöqsanları müəyyən etməlidir. Mövcud qanunvericiliyə görə mühasibat uçotunun təşkilinə müəssisənin rəhbəri cavabdehdir. Müəssisənin baş mühasibi bütün mühasibat uçotu standartlarını və uçota aid olan normativ sənədləri rəhbər tutaraq mühasibat uçotunun ümumi prinsiplərinə riayət edilməsinə nəzarət etməlidir.

Mühasibat uçotunun təşkilinin auditori aparılarkən müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin, mühasibat uçotunda əks olunmuş göstəricilərin doğru, düzgün və etibarlı olmasını müəyyən etmək üçün auditor audit-test formasından da istifadə edə bilər. Son illərdə bu forma bir sıra ölkələrdə audit yoxlamalarında tətbiq olunur. Bu formanın mahiyyəti ondadır ki, auditor yoxlamayı başlamazdan qabaq, auditin məqsədinə uyğun olaraq suallar hazırlayır və həmin sualları müəssisənin mühasibat işçiləri, rəhbərliyi, bölmə rəhbəri arasında yayır və onlardan müəyyən formada cavablar toplayır. Bu formanın aparılmasında əsas məqsəd müəyyən olunmuş nöqsanların aradan qaldırılmasından ibarətdir. “Test-audit” formasında aparılan audit nəticəsində mühasibat uçotunun təşkili və daxili auditlə əlaqədar müsbət və mənfi cəhətlər müəyyənləşdirilir.

2.3. Maliyyə hesabatlarının auditində analitik prosedurlardan istifadə

Analitik prosedurları – maliyyə və qeyri-maliyyə göstəricilərinin öyrənilməsi və müqayisəsi yolu ilə aralıq və son nəticələrin qiymətləndirilməsi metodlarıdır. Analitik prosedurların əsas mahiyyəti maliyyə informasiyasının, onların elementləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin (məsələn, satışın həcmi və ümumi gəlir, maliyyə və qeyri maliyyə xarakterli informasiya arasında) nəzərdən keçirilməsini və müqayisəsini səciyyələndirir. Auditor sübutlarının əldə edilməsi zamanı həmin prosedurlardan istifadə olunur. Analitik prosedurlar auditor tərəfindən əldə edilmiş informasiyaların təhlilini və qiymətləndirməsini, mühasibat uçotunda qeyri-adi və ya düzgün olmayan təsərrüfat fəaliyyəti

faktlarını, eləcə də səhlərin və təhriflərin səbəblərini müəyyən etmək məqsədi ilə mühüm maliyyə və iqtisadi göstəricilərin tətqiq edilməsini əks etdirir.

Auditor analitik prosedurların mahiyyətini başa düşməlidir. Belə ki, başdanbaşa sənədli yoxlama ilə müqayisədə analitik prosedurlar daha tez və ucuz başa gəlir. Auditor tərəfindən analitik prosedurların, metodların və onların tətbiqi dairəsinin seçilməsi auditorun təcrübəsi ilə müəyyənləşir. Analitik prosedurlar digər auditor prosedurlarının xarakterinin və həcmnin planlaşdırılması zamanı auditora kömək məqsədi ilə istifadə olunmalıdır. Mühasibat (maliyyə) hesabatının mühüm mövqeləri üçün aşkar etməmək riskinin azaldılması nöqtəyi nəzərdən testlərlə müqayisədə təsdiqləyici prosedurlardan istifadə daha səmərəlidir. Analitik prosedurlar uçotun tamlığının yoxlanması üçün istifadə olunur. Əsas analitik nisbətlər mütləq təhlil edilməlidir. Belə təhlil əsasında təşkilatda müxtəlif dövrlər ərzində həmin nisbətlərin dəyişmə meyli müəyyən oluna bilər.

Analitik prosedurların növləri, davamiyyəti və həvmi daxili nəzarət sisteminin qeyri səmərəliliyi riskinin, auditor riskinin və aşkar etməmək riskinin qiymətləndirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Göstəricilər arasında əlaqənin mövcudluğu və onların tətqiqi uçot sistemi ilə işlənən məlumatların tamlığı, dürüslüyü, həqiqiliyi və qanuniliyi ilə bağlı auditor sübutlarını formalaşdırır. Auditor tərəfindən analitik prosedurların, onların tətbiqi metodlarının seçilməsi auditorun peşə təcrübəsi ilə müəyyən olunur. Planlaşdırma mərhələsində auditor prosedurları təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin başa düşülməsi və potensial risk sahəsinin müəyyən edilməsində auditora kömək edir. Auditin planlaşdırılması prosesində analitik prosedurların yerinə yetirilməsi sifarişçinin biznesi ilə bağlı məlumatlı olmadığı aspektləri aşkar etməyə, digər auditor prosedurlarının xarakterinin. Aparılma vaxtının müəyyən edilməsinə şərait yaradır.

Analitik prosedurlardan istifadə zamanı aşağıdakı amillər nəzərdən keçirilməlidir:

- analitik prosedurların obyektivliyi və onların nəticələrinə inamın dərəcəsi;
- müəssisənin xüsusiyyətləri və informasiyanın parçalanması dərəcəsi;

- maliyyə informasiyalarının (smetaların), qeyri-maliyyə xarakterli informasiyaların əldə olunma imkanları;
- əldə olunması mümkün olan informasiyanın keyfiyyəti;
- informasiyanın müqayisəliyi

Analitik proseduralar auditin üç müxtəlif mərhələsində yerinə yetirilir:

1. Planlaşdırma zamanı nəzərdə tutulan auditor riski səviyyəsini əsaslandırmaq üçün auditora lazım olacaq sübutların müəyyənləşdirilməsinə kömək göstərmək məqsədilə;
2. Əməliyyatların və qalığın ayrı-ayrı üsürlərinin yoxlanılması zamanı;
3. Auditin yekun mərhələsində dürüstlüyün sonuncu yoxlanışı kimi.

Birinci və sonuncu hallarda analitik proseduralar məcburidir, ikinci halda isə analitik proseduraların tətbiqinin zəruriliyi məsələsini auditor özü həll edir.

Mərhələlər üzrə metodikaların fərqlənməsi şərtidir, çünki əsas mərhələlərin hər birində digərlərinə aid məsələlərə toxunulur. Belə ki, məsələn, təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyi haqqında hipotezanın qiymətləndirilməsi ilə yanaşı işlərin aparılmasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məqsəduyğundur. Çünki, təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyi haqda hipotezani təsdiq edən aspektlər eyni zamanda birmənalı olaraq təşkilatın idarə olunmasının effektivini xarakterizə edir.

İqtisadi təhlilin metodikası təşkilatın sahə mənsubiyyətini, eləcə də onun həcmi nəzərə almalıdır. Aşağıda verilmiş metodika iqtisadiyyatın istehsal sektorunda fəaliyyət göstərən orta və iri müəssisələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İlkin mərhələ – müştərinin biznesi ilə tanışlıqdır. Bu mərhələnin məqsədi auditora müştərinin biznesi haqqında təsəvvür formalaşdırmaqdır. Bunun üçün təşkilatın xarici bazar mühiti öyrənilir, ekspres-təhlil çərçivəsində əsas göstəricilər qiymətləndirilir, eləcə də icmal hesabat formaları təhlil olunur.

Müştərinin biznesi haqqında təsəvvürün formalaşdırılması üçün onun bazar mühiti, o cümlədən, makroiqtisadi və sahə mühiti, əsas rəqiblər,

valıclılar, malgöndörənlər, bazarın tutumunun və onun konyukturasının dəyişməsi meylı öyrənilir. Təşkilatın ekspres təhlili prosesində aparıcı indikatorların, o cümlədən, xüsusi kapitalın rentabellik səviyyəsi, əmək haqqı səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı səviyyəsi, maliyyə qoyuluşlarının gəlirliyi, cəlb edilmiş maliyyə resurslarının orta dəyəri, vergi yükü səviyyəsi, xüsusi kapital və maliyyə nəticələrinin nisbəti səviyyəsi və onun bazar səviyyəsinə uyğunluğu qiymətləndirilməlidir. Göstəricilərin kəmiyyətinin orta bazar səviyyəsindən kəskin fərqlənməsi hesabatın düzgün olmamasının, təşkilatın effektsizliyinin dolayı ilkin əlamətləri kimi nəzərdən keçirilir. Yığcam hesabat formasının təhlili vasitəsi ilə təşkilatın əsas iqtisadi göstəriciləri qiymətləndirilməli və onun əsasında təşkilatın rəhbərliyinin işinin effektiliyi və biznesin uğurlar haqqında ilkin rəyi formalaşdırılmalıdır. Maliyyə əmsallarının dinamikasının təhlili əsasında yüksək risk zonasını müəyyən etmək və mahiyyət etibarı ilə auditor yoxlamalarının əsas istiqamətlərini əsaslandırmaq məqsəduyğundur.

Bu mərhələdə eyni zamanda təşkilatın problemlərinin indikatorlarını da müəyyən etmək lazımdır. Aşağıdakı göstəricilər təşkilatda problemlərin mövcudluğunu göstərir: hesabat dövrünün və ötən illərin örtülməmiş zərərlərinin mövcudluğu, cari fəaliyyət üzrə mənfi xalis pul vəsaitləri; ödənmə vaxtı ötmüş öhdəliklərin və debitor borclarının mövcudluğu, ödəməqabiliyyəti olmayan debitorların borclarının silinməsindən zərər; təşkilatın mənfi xüsusi kapitalı; təşkilatın nizamnamə kapitalının onun xalis aktivlərinin həcmindən çox olması; əsas balans göstəricilərinin və məhsul buraxılışı göstəricilərinin birdən aşağı düşməsi; nəzərəçarpacaq mənfi netto–monetar mövqe və i.a.

Analitik prosedurlar vasitəsi ilə hesabatın təhrif olunması əlamətlərinin müəyyən olunması çox mürəkkəb mərhələ hesab olunur. Çünki, bu halda tətbiq olunan analitik prosedurlar çox mürəkkəb və heç də həmişə birmənalı qaydada hesabatın təhrif olunması faktlarını göstərmir. Hesabatın təhrif olunmasına bir çox amillər– səhvlər, maraqlı şəxslərin qeyri qanuni hərəkətləri, uçotun standartlarının təknil olmaması təsir göstərir. Bu istiqamətlərin hər biri üçün müəyyən kompleks analitik prosedurlar aparılmalıdır, daha

doğrusu, hesabat göstəriciləri arasında yoxlama nisbətlər tədqiq edilməsi vergi yükünün optimallaşdırılması və ya təşkilatın mənfəətinin və aktivlərinin mənimlənməsinə yönəldilmiş qeyri düzgün hərəkət əlamətləri müəyyən olunması, uçot standartlarının təkmil olmaması səbəbindən təhrif olmalar aşkar edilməlidir. Bu mərhələdə vergilərin optimallaşdırılması sxemlərinin tətbiqi, vergilərdən yayınma, eləcə də aktivlərin qeyri qanuni mənimləmə sxemlərinin tətbiqi əlamətlərinin müəyyən olunması ilə bağlı tədqiqatların aparılması məqsədəuyğundur. Eyni zamanda təşkilatın tesurlarının məhsuldarlığının və dəyərinin bazar və orta sahə səviyyəsinə uyğunluğu, təşkilatın pul pul axınları və vergi yükü təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir.

Aktivlərlə yanaşı maliyyə nəticələri də maliyyə hesabatının ən təhrif olunan göstəricilərinə aid olduğundan mənfəətin və aktivlərin təşkilatdan çıxarılarq qarşılıqlı asılı strukturlara yerləşdirilməsi ehtimalını qiymətləndirmək məqsədilə təşkilat və onun kontragentləri arasında sövdələşmələrin ciddi təhlil olunması vasitəsi ilə maliyyə nəticələrinin dürüslüyünün təsdiq olunması zəruridir. Qeyd olunan hərəkətlər onunla nəticələnir ki, hesabat iqtisadi mahiyyətinə görə (mühasibat baxımından düz olsa da) dürüst deyildir, eyni zamanda maraqlı şəxslərin belə hərəkətləri uzun dövrə təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyi hipotezi ehtimalını və biznesin effektivini azaldır.

Bu mərhələdə vergi yükünün həcmnin və dinamikasının qiymətləndirilməsi əsas hesablaşma blokuna aid edilir. Burada pul gəlirinin strukturu (onun «vergitutumu» baxımından) öyrənilməli, vergiödəmələrinin dinamikası və təşkilatın əsas vergi bazarları müqayisəli təhlil olunmalıdır. Bu təşkilat üçün vergi ödəmələrinin ağırlığı və həmin göstəricilərin perspektiv dəyişmələri haqqında fikirləri formalaşdırmağa imkan verir. Bütün bunlar dolayısı ilə təşkilatın rəhbərliyinin vergitutma bazalarının gizlədilməsi və vergi ödəmələrinin azalmasına yönəldilmiş hərəkətlərini mövcudluğunu göstərir ki, bu da öz növbəsində hesabatın dürüst olmaması gətirib çıxarır.

Fəaliyyətin fasiləsizliyi hipotezasının qiymətləndirilməsi maliyyə, istehsal və bazar əlamətlərinin tədqiqi vasitəsi ilə aparılır. Aparılan hesablaşmalar

əsasında fəaliyyətin fasiləsizliyi ilə bağlı şübhələr yarana bilər. Təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyinin mümkünlüyünün münasibliyi hər şeydən əvvəl onun həyata keçirdiyi təsərrüfat əməliyyatlarının gəlirliyindən və iqtisadi subyektin maliyyə resursların cəlb etmək imkanlarından asılıdır. Çünki maliyyə əlamətlərinin müəyyən edilməsi metodikası biznesin fəaliyyətinin həmin iki aspektin qiymətləndirilməsinə istiqamətləndirilmiş analitik prosedurları əhatə edir.

Bu mərhələdə öhdəliklərə vaxtında xidmətin mümkünsüzlüyü ilə bağlı və beləliklə, fəaliyyətin fasiləsizliyinə təhlükə yaradan problemlərin mövcudluğunu birmənalı əks etdirən analitik prosedurlardan istifadə olunması vacibdir. Daha doğrusu, bu mərhələdə fəaliyyətin fasiləsizliyi imkanları haqqında nəticə çıxartmağa imkan verən maliyyə əlamətləri daha geniş tədqiq olunmalıdır (təşkilatın maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsinə istiqamətləndirilmiş çoxsaylı analitik prosedurlar). Fəaliyyətin davam etdirilməsinin mümkünlüyünü xarakterizə edən maliyyə əlamətləri ilə yanaşı istehsal və bazar əlamətləri də qiymətləndirilməlidir. İstehsal əlamətlərinin təhlilinə təşkilatın aparıcı iqtisadi resurslarla – əsas və dövriyyə kapitalı, eləcə də tələb olunan ixtisas heyəti ilə təmin olunmasının qiymətləndirilməsi daxildir. Bazar əlamətlərinə isə təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyinə təhlükə yarada bilən makroiqtisadi mühitin, bazarın konyukturasının, rəqiblərin, eləcə də digər kontragentlərin hərəkətlərinin təşkilat üçün əlverişsiz dəyişməsi daxildir.

İşlərin aparılmasının səmərəliliyinin və biznesin iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi auditdə iqtisadi təhlilin aparıcı bloklarından biridir. Bu məqsədlə təşkilatın maliyyə nəticələrinin, pul axınlarının və resurslardan istifadəsinin tədqiq edilməsi zəruridir. Bu zaman təşkilatın maliyyə nəticələrinin formalaşmasının əsas mənbələri qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə təşkilatın əsas fəaliyyətin gəlirliyinə xüsusi diqqət verilməklə mənfəətinin quruluşu dərinlən öyrənilməlidir. Bu mərhələdə təşkilatın investisiya cəlb ediciliyini və kreditödəmə qabiliyyətini təsdiq edən xüsusi kapitalın və aktivlərin rentabelliği göstəriciləri ilə yanaşı tədqiqat məqsədi

üçün xüsusi hazırlanmış parametrlərdən də istifadə olunmalıdır. Həmin parametrlərə təşkilatın istehsal imkanlarını əks etdirən qeyrimaliyyə göstəricilərin onun maliyyə nəticələrinə uyğunluğu, mənfəətin keyfiyyəti indikatorları, resursverimi göstəriciləri, eləcə də xərclərə nəzarət göstəriciləri daxildir.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyü iki aspektdə qiymətləndirilir: mühasibat aspekti, daha doğrusu, hesabatların mühasibat uçotunun təşkili, aparılması və mühasibat hesabatın hazırlanması üzrə normativ sənədlərə uyğunluğu; iqtisadi aspekt – iqtisadi halların forma üzrə deyil, məzmunu görə əks etdirilməsi. Mühasibat uçotu baxımından dürüst hesab olunan hesabatda nəzərəçarpacaq iqtisadi təhriflər ola bilər. Belə təhriflər iki səbəbdən irəli gəlir:

1. Mövcud mühasibat uçotu standartların təkamil olmaması;
2. Maraqlı şəxslərin (rəhbərliyin və ya mülkiyyətçilərin nümayəndələri) qeyri qanuni hərəkətləri nəticəsində.

İqtisadi təhlil vasitəsi ilə mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyünün qiymətləndirilməsində məqsəd mühasibat uçotu standartlarını təkamil olmaması, maraqlı tərəflərin qeyri qanuni hərəkətləri səbəbindən və digər səbəblərdən təhriflərin aşkar edilməsidir.

Səhvlər nəticəsində mühasibat hesabatının təhrif olunması faktlarının sadə analitik proseduralar – mühasibat hesabatı formalarının əlaqələndirilməsi vasitəsi ilə müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur. Hesabat göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqəsinin yoxlanılması hesabatın keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin formal metodu hesab olunur. Səhvlər nəticəsində mühasibat hesabatının təhrif olunması faktlarının müəyyən edilməsi məqsədi ilə auditdə tətbiq olunan təhlil proseduralarının mahiyyəti ayrı-ayrı məlumatlar əsasında qanunauyğun qarşılıqlı əlaqəni müəyyən etmək, sonra isə həmin qanunauyğunluqlardan istifadə etməklə maliyyə informasiyalarının həqiqətə uyğunluğunu qiymətləndirmək və mühasibat hesabatının təhrif olunmasının potensial risk

zonalarını aşkar eməkdir. Bu zaman mühüm əlamət kəsb edən hesabat maddələri üzrə sabit nəzarət nisbətləri müəyyən olunmalıdır.

Qeyri qanuni hərəkətlər təşkilatın aktivlərinin və mənfəətinin qeyri-qanuni mənimsənilməsini, təşkilatın əsassız öhdəlikləri, vergidən yayınmaq məqsədi ilə vergitutma göstəricilərinin azaldılması (gizlədilməsi) ilə xarakterizə olunur. Həmin hərəkətlər biznesin səmərəliliyi göstəricilərinin aşağı salınmasına, balansın və pul gəlirinin strukturunun təhrif olunmasına, resursların məhsuldarlığı göstəricilərinin azalmasına, vergi yükünün azalmasına səbəb olur.

Mənfəətin çıxarılması nəticəsində hesabatın təhrif olunması faktlarını müəyyən edərkən aşağıdakı analitik proseduralardan istifadə etmək olar:

1. Təşkilatın xüsusi kapitalının və aktivlərinin onun kontragentlərinin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisəli təhlil edilməsi.

2. Təşkilatın resurslarının məhsuldarlığının resurs veriminin orta sahə səviyyəsi ilə müqaisə edilməsi.

3. Məhsul buraxılışının dinamikasının və resursların sərf edilməsi dinamikasının müqaisəli təhlili.

4. Təşkilatın əsas fəaliyyətinin rentabelliği ilə ümumi rentabellik səviyyəsinin müqaisəli təhlili.

5. Marketing təhlili, o cümlədən, qiymət əmələgəlmə strategiyasının və malların bölüşdürülməsi sisteminin təhlili

6. Xüsusi kapitalın rentabelliği səviyyəsinin, aktivlərin rentabellik səviyyəsinin və biznesin artım tempinin təhlili.

7. Alınmış resursların qiymətinin və satılmış məhsulların qiymətinin bazar qiymətlərinə uyğunluğunun təhlili.

8. Təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin təhlili (uzun dövr ərzində maliyyə sabitliyi göstəricilərinin aşağı olması mənfəətin çıxarılması və sonradan borc formasının leqallaşdırıldığını göstərir).

9. “Vergitutumluluq” baxımından pul gəlirinin strukturunun təhlili.

Qeyri qanuni hərəkətlər eyni zamanda təşkilatın maraqlarını təmin etməyən şərtlər əsasında bağlanmış müqavilələr üzrə onun aktivlərinin mənimsənilməsinə istiqamətlənmiş hərəkətlərdə də (faydasız şərtlərlə əmlakın alınması (satılması), onun icarəyə verilməsi, girov qoyulması, pay şəkilində üçüncü şəxsin nizamnamə kapitalına yönəldilməsi, təşkilat üçün xeyirli olmayan şərtlərlə borcların alınması (verilməsi), təminat və öhdəliklərin verilməsi, tələb etmək hüququnun güzəşt edilməsi, borcun qəbul edilməsi və bağışlanması, əmlakın etibarnamə ilə idarə edilməsinin yaradılması, əmlakın üçüncü şəxsə məhsul saxlanmaya verilməsi) özünü biruzə verir.

Aktivlərin çıxarılması ilə əlaqədar hesabatın təhrif olunması faktlarının müəyyən edərkən aşağıdakı analitik proseduralar həyata keçirilir.

1. Təşkilatın istehsal gücünün dinamikasının təhlili.
2. Öhdəliklərin aktivlərlə təmin olunmasının təhlili, xalis aktivlərin dəyərinin təhlili (bu göstəricilərin aşağı olması aktivlərin çıxarılması ilə bağlı əməliyyatların mövcudluğunu göstərir).
3. Maliyyə qoyuluşunun keyfiyyətinin, dinamikasının və gəlirliyinin təhlili.
4. Aktivlərin yayındırılması dərəcəsinin (icarəyə verilməsi, girov qoyulması) təhlili.
5. Borclunun ödəmə qabiliyyəti baxımından debitor borclarının keyfiyyətinin təhlili.
6. Təşkilatın bank hesablarının təhlili, hesab açılmış bankın ödəmə qabiliyyətinin təhlili.
7. İqtisadi təhlilin yekun göstəricilərinin (xalis aktivlərin dəyərinin dinamikası, maliyyə nəticələri, likvidlik, öhtəliklərin aktivlərlə örtülməsi, ümumi ödəmə qabiliyyəti əmsali və digər göstəricilər) qiymətləndirilməsi.

Vergi yükünü azaltmaq məqsədi ilə təşkilatlar əksər hallarda əmək müqavilələrinə deyil, mülki-hüquqi müqavilələrə üstünlük verir. Əməyin ödənişi haqqında informasiyanı təhrif edən amillərə əmək haqqının xalis mənfəətdən ödənilməsini, nümayəndəlik xərcləri formasında işçilərə

ödəmələri, işçilərin sığorta təminatının ödənilməsini, dividend formasında işçilərə ödənilməsini nəzərdə tutan sxemlərdən istifadəni də aid etmək olar.

Yuxarıda qeyd olunan səbəblərdən hesabatın təhrif olunması faktlarının müəyyən etmək üçün aşağıdakı analitik proseduralar həyata keçirilir.:

1. Əmək məhsuldarlığının faktiki və etalon kəmiyyətinin müqaisə edilməsi;
2. Məhsulun əmək haqqı tuumunun təhlili və onun etalon kəmiyyəti ilə müqaisə edilməsi;
3. Məcmu xərclərin tərkibində mülki-hüquqi xarakterli müqavilələr üzrə ödəmələrin payının təhlili;
4. Pul gəlirində nümayəndəlik xərclərinin payının təhlili və onun etalon kəmiyyəti ilə müqaisə edilməsi.

Auditor auditin son mərhələsində - bütövlükdə mühasibat (maliyyə) hesabatlarının analitik prosedurlarını məzmununun sifarişçinin biznesinin xarakterinə uyğunluğu haqda tam nəticə formalaşdırdıqda yerinə yetirməlidir. Belə prosedurların köməkliyi ilə alınmış nəticələr mühasibat (maliyyə) hesabatlarının ayrı-ayrı hissələri ilə elementlərinin audit zamanı formalaşdırılmış nəticələrin təsdiq edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur və bütövlükdə mühasibat (maliyyə) hesabatlarının dürüstlüyü haqda son nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Fəsil III. Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili

3.1. Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin məzmunu və vəzifələri

Mühasibat (maliyyə) hesabatı təşkilatın hesabat dövründə əmlak və maliyyə vəziyyəti və onun təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələri haqqında məlumatların vahid sistemi olmaqla mühasibat uçotu məlumatları əsasında müəyyən olunmuş formalarda tərtib edilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatı informasiya istifadəçiləri üçün açıq və əldə olunması mümkün olduğundan tam və dürüst olmalıdır. Hesabatın tamlığı və analitikliyi bütün əhəmiyyətli məlumatları özündə əks etdirən əsas hesabat formalarının formatlaşdırılması ilə, eləcə də hesabatın əsas göstəricilərində baş vermiş ciddi dəyişikliklərin şəraiti və səbəblərini, onların xarici və daxili dəyişikliklərlə qarşılıqlı əlaqəsini açıqlayan şərhlər və əlavələrlə təmin olunur. Bu iş hesabat informasiyasını təhlil üçün hazırlayan təhlilçi, və ya menecer tərəfindən həyata keçirilir.

Mühasibat (maliyyə) hesabatı təşkilat və bazarın digər subyektləri arasında əlaqələndirici informasiya həlqəsi hesab olunur. İstifadəçilərə təqdim olunan informasiyanın çatışmazlığı təşkilatın fəaliyyətinin inkişafı üçün maneəyə çevrilə bilər, daha doğrusu, təşkilatın tərəfdaşlarının maliyyə sabitliyi, ödəmə qabiliyyəti, inkişafı perspektivləri haqqında onları maraqlandıran informasiyanı əldə edə bilmədiyindən təşkilatın fəaliyyətinin genişləndirilməsi mənbəyi kimi əlavə kapital qoyuluşundan imtina edə bilər.

Hesabatın məzmununu nəzərdən keçirilməsi zamanı ilk növbədə onun tamlığı və dürüstlüyü müəyyən edilməlidir. Bu, hesabatın formal, hesabı və məntiqi yoxlanması vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Əvvəlcə hesabat formalarında daha əhəmiyyətli, daha doğrusu, yekun göstəricilərdə böyük xüsusi çəkiyə malik maddələr, onların detallaşdırılmasının zəruriliyi müəyyən edilməlidir. Bundan başqa, təşkilat tərəfindən hesabatın nümunəvi sətirlərinin doldurulmamasının nə dərəcədə doğru olmasını müəyyən etmək lazımdır.

Yoxlamanın ikinci mərhələsində göstəricilərin detallandırılmasının və uzlaşdırılmasının düzgünlüyü, eləcə də bütün hesabat formalarının doldurulmasının dəqiqliyi yoxlanılır. Hesabatın məzmununun başa düşülməsində qəbul edilmiş uçot siyasətindən, o cümlədən, əmlakın qəbul edilmiş qiymətləndirmə və silinmə formasından, əmlakın uçota alınması faktından və gəlir və xərclərin tanınması qaydasından asılı olaraq interpretasiyası xüsusi yer tutur.

Üçüncü mərhələ hesabatın məntiqi yoxlanması ilə bağlıdır. Bu mərhələdə təhlilçi mövcud iqtisadi şərait nəzərə alınmaqla buraxılan (satılan) məhsulun keyfiyyəti, təhlil olunan təsərrüfat subyektinin gəlirləri və xərcləri, onun rəhbərləri və heyətinin ixtisaslı olmasının, mühasibat uçotu və nəzarətin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi haqda daxili və xarici informasiya məlumatlarına nə dərəcədə inamın olmasını müəyyən edir. Məntiqi yoxlama mərhələsində təhlilçinin nəticələri əsasən ilkin və subyektiv xarakter daşıyır.

Hesabatın yoxlanılmasının yekun mərhələsi əmlakın dəyərinin, balans mənfəətinin və xüsusi kapitalın həcmnin dəqiqləşdirilməsi təşkil edir. Belə düzəlişlərin aparılması mühasibat uçotunun aparılması və hesabatın tərtib edilməsi üzrə mövcud qanunvericilik və normativ aktların ciddi gözlənilməsi şəraitində belə, eləcə də xarici informasiyanın formalaşdırılması zamanı zəruridir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətə davam gətirmək və gəlirlə işləmək üçün maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasını, tərkib və formalaşma mənbələri baxımından kapitalın səmərəli strukturunu təmin etmək lazımdır. Bazar iqtisadiyyatının işgüzar fəallıq, likvidlik, ödəmə qabiliyyəti, kredit-ödəmə qabiliyyəti, rentabellik astanası, maliyyə sabitliyi ehtiyatı, risk dərəcəsi, maliyyə alətinin effekti və b. anlayışları və onların təhlili metodikasını bilmək lazımdır.

Maliyyə təhlili yalnız təşkilatın rəhbərliyi və müvafiq xidmətlər tərəfindən deyil, eləcə də maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, resurslardan istifadənin səmərəliliyinin öyrənilməsi məqsədi ilə təsisçilər və investör, kreditqaytarma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi və kredit verilməsi ilə bağlı

risk dərəcəsinin müəyyən edilməsi üçün banklar, malların dəyərini vaxtında ödənilməsinə əmin olmaq üçün malgöndərənlər tərəfindən aparılır. Ümumi halda mühasibat (maliyyə) hesabatının müfəssəl təhlili aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

I. Təsərrüfat subyektinin iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin ilkin xülasəsi.

1.1. Maliyyə – təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi istiqamətinin xarakteristikası

1.2. Hesabatın “zəif” maddələrinin müəyyən olunması.

II. Təsərrüfat subyektinin iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi və təhlili

2.1. Əmlak vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.

2.1.1. Analitik balans – nettonun qurulması.

2.1.2. Balansın üfüqi təhlili.

2.1.3. Balansın şaquli təhlili.

2.1.4. Əmlak vəziyyətində keyfiyyət dəyişikliklərinin təhlili.

2.2. Maliyyə vəziyyətinin təhlili.

2.2.1. Likvidliyin qiymətləndirilməsi.

2.2.2. Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi.

III. Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi və təhlili.

3.1. Satışın həcmi qiymətləndirilməsi.

3.2. Təşkilatın gəlirlərinin quruluşunun təhlili.

3.3. Təşkilatın xərclərinin quruluşunun təhlili.

3.4. Mənfəətin təhlili.

3.5. Rentabelliyn təhlili.

3.6. Maliyyə sabitliyinin, kreditqaytarma və ödəmə qabiliyyətinin təhlili.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin əsas məqsədi maliyyə fəaliyyətində çatışmazlıqların vaxtında aşkar edilməsi və aradan qaldırılması və təşkilatın maliyyə vəziyyətinin və onun ödəmə qabiliyyətinin, fəaliyyətin

maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının müəyyən edilməsidir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr həll edilməlidir:

1. İstehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif göstəriciləri arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsinə əsaslanaraq təşkilatın maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması mövqeyindən maliyyə resurslarının daxil olması və istifadəsinin qiymətləndirilməsi;

2. Təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin real şəraiti və xüsusi və borc vəsaitlərinin mövcudluğu nəzərə alınmaqla mümkün maliyyə nəticələrinin, iqtisadi rentabelliğin proqnozlaşdırılması; resurslardan istifadənin müxtəlif variantlarında maliyyə vəziyyəti modelinin hazırlanması;

3. Maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasına və təşkilatın maliyyə vəziyyətinin möhkəmlənməsinə yönəldilmiş konkret tədbirlərin hazırlanması.

Hesabatın təhlili təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin kompleks və tematik (maliyyə) təhlilin tərkib hissəsidir. Hesabatda təşkilatın fəaliyyətinin yekun ümumiləşdirici göstəriciləri əks etdirildiyindən onun anlaşılıqlığı üçün idarəetmə və istehsal təhlilinin bütün materiallarından istifadə olunmalıdır.

3.2. Mühasibat balansı əsasında təşkilatın maliyyə vəziyyətinin təhlili

Mühasibat (maliyyə) hesabatını təhlil edərək istifadəçilər hər şeydən əvvəl hesabat formalarının mütləq göstəricilərini müəyyən edir və onların analitik işlənməsi vasitəsi ilə nisbi göstəricilərin - maliyyə əmsallarının hesablanması və təhlilini aparırlar.

Analitik işlərin məntiqi baxımından maliyyə təhlilinin iki mərhələdə aparılması nəzərdə tutulur:

- ✓ maliyyə vəziyyətinin ilkin qiymətləndirilməsi və ya ekspres təhlili;
- ✓ maliyyə vəziyyətinin müfəssəl təhlili.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının ekspres təhlilinin məqsədi təsərrüfat subyektinin əmlak vəziyyətinin və inkişafının səmərəliliyinin əyani və sadə

qiymətləndirilməsidir. Ekspres təhlilin üç mərhələdə aparılması məqsəduyğun hesab edilir:

- ✓ hazırlıq;
- ✓ mühasibat hesabatının ilkin xülasəsi;
- ✓ hesabatın iqtisadi oxunuşu və təhlili.

Birinci mərhələnin məqsədi maliyyə hesabatlarının təhlilinin məqsəduyğunluğu haqqında qərar qəbul etmək və onun oxunuşa hazır olmasına əmin olmaqdır.

İkinci mərhələnin məqsədi – hesabat dövründə iş şəraitini qiymətləndirmək üçün zəruri olan balansə şərhəddici qeydlərlə tanışlıq, fəaliyyətin əsas göstəricilərinin dəyişməsi meylini müəyyən etmək, eləcə də təsərrüfat subyektinin əmlak və maliyyə vəziyyətində keyfiyyət dəyişikliklərini qiymətləndirməkdir.

Üçüncü mərhələ ekspres təhlilin əsas mərhələsi olmaqla məqsədi – təşkilatın təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin və onun maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsidir. Belə təhlil müxtəlif istifadəçilərin maraqları çərçivəsində bu və ya digər dərəcədə detallaşdırıla bilər.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının müfəssəl təhlilinin məqsədi təsərrüfat subyek-tinin əmlak və maliyyə vəziyyətinin, cari dövrdə onun fəaliyyətinin nəticələrinin daha müfəssəl xarakteristikasını, eləcə də perspektivə onun inkişafı imkanlarının müəyyən edilməsidir. O, ekspres təhlilin ayrı-ayrı prosedurlarını konkretləşdirir, tamamlayır və genişləndirir.

Mühasibat balansının təhlili iki əsas məqsədə xidmət edir: birincisi, təşkilatın mənfəət qazanmaq qabiliyyəti haqqında informasiyanın əldə olunması (bu aspekt dividendlərin ödənilməsi, biznesin genişləndirilməsi və inkişafı haqqında məsələnin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir); ikincisi, təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyəti haqqında, daha doğrusu, mənfəət əldə etmək məqsədi ilə zəruri mənbələrlə təmin olunması haqqında informasiyanın əldə olunması. Balansın təhlili prosesində müəssisənin əmlak vəziyyəti, onun müxtəlif qrup aktivlərinin likvidliyi, aktivlərin formalaşması mənbələrinin

tərkibi və quruluşu, öhdəliklərin aktivlərlə örtülməsinin xarakteristikası, aktiv və passivlərin ayrı-ayrı qrupları arasında qarşılıqlı əlaqə, pul vəsaitlərini yaratmaq qabiliyyəti, kapitalın saxlanması və artırılması imkanları qiymətləndirilir (cədvəl 3.1).

Cədvəl 3.1
Müəssisənin aktivləri, kapitalı və öhdəlikləri haqqında məlumat

№	Göstəricilər	Ötən il		Hesabat ili		Ötən ilə nisbətən hesabat ilində, %
		manat	balansın yekununa görə, %	manat	balansın yekununa görə, %	
I	Uzunmüddətli aktivlər, cəmi	412825666	42,86	527816770	49,47	127,8
1.1.	Torpaq, tikili və avadanlıqlar	392103268	40,71	514752855	48,25	131,2
1.2.	Qeyri-maddi aktivlər	3031973	0,31	3278837	0,31	108,1
1.1.	Təxirə salınmış vergi aktivləri	555923	0,06	235416	0,02	42,3
1.2.	Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	15061710	1,57	6504261	0,61	43,2
1.3.	Sair uzunmüddətli aktivlər	2072792	0,21	3045401	0,28	146,9
II.	Qısamüddətli aktivlər, cəmi	550285910	57,14	539019103	50,52	97,9
2.1	Material ehtiyatları	10289388	1,07	9140470	0,85	88,8
2.2	Debitor borcları	459599148	47,72	472490205	44,29	102,8
2.3	Pul vəsaitləri	1720023	0,18	283448	0,03	16,5
2.4	Sair qısamüddətli maliyyə aktivləri	28250000	2,94	-	-	-
2.5	Sair qısamüddətli aktivlər	50427352	5,23	57104980	5,35	113,2
	Cəmi aktivlər	963111576	100,0	1066835873	100,0	110,8
III	Kapital, cəmi	338728083	35,17	410118341	38,44	121,1
1.1.	Ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapitalı	255333532	26,51	255333532	23,93	-
1.2.	Bölüşdürülməmiş mənfəət	83394551	8,66	154784809	14,51	185,6
IV	Uzunmüddətli öhdəliklər, cəmi	242050406	25,13	288435416	27,04	119,2
4.1.	Uzunmüddətli hesablanmış öhdəliklər	494483	0,05	-	-	-
4.2.	Təxirə salınmış vergi	555923	0,06	235416	0,02	42,3

	öhdəlikləri					
4.3.	Sair uzunmüddətli öhdəliklər	241000000	25,02	288200000	27,02	119,6
V	Qısamüddətli öhdəliklər, cəmi	382333087	39,7	368282116	34,52	96,3
5.1.	Qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər	6669000	0,69	10738951	1,01	161,0
5.2.	Qısamüddətli hesablanmış öhdəliklər	10877	0,00	281810	0,03	25,9 dəfə
5.3.	Vergi və sair məcburi ödənişlər (DSMF) üzrə öhdəliklər	179302	0,02	1164236	0,12	6,5 dəfə
5.4.	Qısamüddətli kreditor və sair borcları	345145736	35,83	355706930	33,35	103,1
5.5.	Sair qısamüddətli öhdəliklər	30328173	3,16	390189	0,04	1,3
	Cəmi öhdəliklər	624383493	64,83	656717532	61,56	105,2
	Cəmi kapital və öhdəliklər	963111576	100,0	1066835873	100,0	110,7

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsas istiqamətlərindən biri onun maliyyə sabitliyini xarakterizə edən mütləq və nisbi göstəricilər sisteminin müəyyən edilməsidir. Müəssisənin maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı maliyyə əmsallarından istifadə olunur:

1. Müstəqillik əmsalı (xüsusi vəsait mənbəyinin kapital və öhdəliklərin cəminə nisbəti). Bu əmsal 0,5-dən az olmamalıdır.
2. Xüsusi dövriyyə kapitalı (kapital və uzun müddətli öhdəliklərin cəmi ilə uzunmüddətli aktivlərin fərqi. Qərb uçot-analitik təcrübəsində cari aktivlər ilə cari öhdəliklərin fərqi);
3. Xüsusi vəsaitlərin manevrlik əmsalı (xüsusi dövriyyə kapitalının xüsusi kapitalla nisbəti). Əmsalın optimal həddi 0,5 tövsiyə edilir.
4. Cari aktivlərin xüsusi vəsaitlə örtülməsi əmsalı (xüsusi dövriyyə kapitalının cari aktivlərə nisbəti). Əmsal 0,1-dən yüksək olmalıdır.
5. Material ehtiyatlarının xüsusi vəsaitlə örtülməsi əmsalı (xüsusi dövriyyə kapitalının ehtiyat və xərclərə nisbəti). Əmsalın 0,6-0,8 həddi normal hesab olunur.
6. Maliyyə riski əmsalı (borc kapitalının xüsusi kapitalla nisbəti). Əmsalın vahiddən az olması normal hesab olunur. Bu əmsalın kəmiyyəti

qiymətləndirilərkən müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin xarakteri və dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti nəzərə alınmalıdır. Məsələn, əksər yapon şirkətlərində əsas fəaliyyət üzrə cəlb edilmiş kapitalın xüsusi çəkisi 80%-ə qədərdir. Əgər müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti yüksəkdirsə, həmin əmsalın vahiddən yüksək olması qorxulu deyil və müəssisə maliyyə sabitliyini itirmiş hesab edilmir.

7. Əmlakın real dəyəri əmsalı (əsas vəsaitlərin, qeyri maddi aktivlərin qalıq dəyərinin, material dövriyyə vəsaitlərinin cəminin məcmu aktivlərə nisbəti). Əmlakın real dəyəri əmsalı adətən 0,6-nı keçməməlidir.

8. Daimi aktivin indeksi (uzunmüddətli aktivlərin cəmi kapitala nisbəti);

9. Amortizasiya yığımı əmsalı (toplanmış amortizasiya məbləğinin müəssisənin əsas kapitalına nisbəti). Onun optimal həddi 0,3-0,5 səviyyəsində götürülür.

10. Borc vəsaitinin uzun müddətə cəlb edilməsi əmsalı (uzun müddətli öhdəliklərin müəssisənin xüsusi vəsaitinin və uzunmüddətli öhdəlikləri məbləğinə nisbəti).

3.1 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə edərək fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisənin maliyyə sabitliyini qiymətləndirək.

Cədvəl 3.2

Müəssisənin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi

№	Göstəricilər	Ötən il	Hesabat ili	Ötən ilə nisbətən
1.	Xüsusi dövriyyə kapitalı	167952823	170736987	101,6
2.	Müstəqillik əmsalı ($\Theta^m \geq 0,5$)	0,35	0,38	+0,03
3.	Manevrlilik əmsalı ($\Theta^{xvm} = 0,5$)	0,49	0,42	-0,07
4.	Maliyyə riski əmsalı ($\Theta^{mr} \leq 1$)	1,84	1,60	-0,24

5.	Borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi	0,65	0,61	-0,04
6.	Əmlakın real dəyəri əmsalı ($\Theta^{\text{rd}}=0,6$)	0,44	0,50	+0,06
7.	Amortizasiya yığımları əmsalı (Θ^{ay})	0,71	0,68	-0,03
8.	Cari aktivlərin xüsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalı ($\Theta^{\text{xvt}}>0,1$)	0,31	0,32	+0,01
9.	Daimi aktivin indeksi (Θ^{da})	1,22	1,28	+0,06
10.	Material ehtiyatlarının xüsusi vəsaitlə örtülməsi əmsalı ($\Theta^{\text{mxvt}} \geq 0,6-0,8$)	2,77	2,58	-0,19

Cədvəldən göründüyü kimi, müəssisədə ötən ilə nisbətən hesabat ilində xüsusi vəsaitlərin dəyəri 2784164 manat və ya 1,6%, əmlakın dəyəri 103724297 manat və ya 10,8%, borc məbləği 32334039 manat və ya 5,2%, debitor borcları 12891057 manat və ya 2,8% artmış, cari aktivlərin ümumi məbləği isə 11266807 manat və ya 2,1% azalmışdır. Maliyyə sabitliyini xarakterizə edən göstəricilər normativlərə uyğundur (maliyyə riski əmsalından savayı).

Təcrübədə qısamüddətli prespektiv baxımından müəssisənin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi meyarı kimi adətən onun likvidliyi və ödəmə qabiliyyəti, yəni müəssisənin qısamüddətli öhdəliklər üzrə hesablaşmaları vaxtında və tam həcmdə həyata keçirə bilmək imkanı əsas götürülür. Hər hansı aktivin likvidliyi dedikdə onun pul vəsaitlərinə transformasiya (dəyişilmə) qabiliyyəti başa düşür, likvidlik dərəcəsi isə belə transformasiyanın həyata keçirilə bilməsi müddəti ilə müəyyən olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində balansın likvidliyinin təhlilinə tələbat maliyyə vəsaitlərinin məhdudluğu və müəssisənin kredit ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Balansın likvidliyi müəssisənin öhdəliklərini öz aktivləri ilə təmin etmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunur.

Balansın likvidliyinin təhlili balansın aktivi üzrə likvidlik dərəcəsinə görə qruplaşdırılmış vəsaitlərin passiv üzrə borcların qaytarılmasının təciliyi əlamətinə görə qruplaşdırılmış öhdəliklərin müqayisəsinə əsaslanır.

Likvidlik dərəcəsi asılı olaraq, daha doğrusu, pul vəsaitinə çevrilmə sürətinə görə müəssisənin aktivləri aşağıdakı qruplara bölünür:

IA. Yüksək likvid aktivlər – müəssisənin pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları (qiymətli kağızlar);

IIA. Tez satıla bilən aktivlər – ödənilməsi hesabat tarixindən sonrakı 12 aydan az müddətə gözlənilən debitor borcları və yüklənmiş mallar ;

IIIA. Gec satıla bilən aktivlər – balansın aktivinin II «Ehtiyatlar və xərclər» bölməsinin maddələri («Bitməmiş istehsalat» və «Gələcək dövrün xərcləri» maddəsi istisna olmaqla);

IVA. Çətin satıla bilən aktivlər – balansın uzunmüddətli aktivlər bölməsinin maddələri və qısamüddətli aktivlər bölməsində əks etdirilmiş «Bitməmiş istehsalat» və «Gələcək dövrün xərcləri» maddələri.

Balansın passivi ödəmələrin təciliyyəsinə görə aşağıdakı qruplaşdırılır:

IP. Təcili öhdəliklər – kreditor borcları, dividendlər üzrə hesablaşmalar, eləcə də vaxtında ödənilməmiş ssuda;

IIP. Qısamüddətli öhdəliklər – qısamüddətli bank kreditləri və borc vəsaitləri;

IIIP. Uzunmüddətli öhdəliklər – uzunmüddətli bank kreditləri və borc vəsaitləri;

IVP. Daimi passivlər – balansın «Kapital» bölməsinin yekunu.

Aşağıdakı nisbətlərdə balans mütləq likvidli hesab edilir:

$$1A \geq 1P; 2A \geq 2P; 3A \geq 3P; 4A \leq 4P$$

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini (likvidliyini) səciyyələndirən əmsallar (göstəricilər) müəssisənin özünün tez satıla bilən vəsaitləri hesabına qısamüddətli öhdəliklərini ödəyə bilmə qabiliyyətini əks etdirir.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini əks etdirən əsas göstəricilər aşağıdakılardır:

1) Mütləq likvidlik əmsalı (pul vəsaiti və onun ekvivalentlərinin məbləğinin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti). Əmsalın minimum həddi 0,2-0,25 hesab edilir.

2) Aralıq («böhranlı») likvidlik əmsalı (pul vəsaitləri, onun ekvivalentlərinin və debitor borclarının cəminin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti). Əmsalın minimum həddi 0,7-0,8 hesab edilir və səhm sahiblərini daha çox maraqlandırır.

3) Cari likvidlik əmsalı (cari aktivlərin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti).

Bu əmsal vahiddən aşağı olmamalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstəricinin «təhlükəsizlik» həddi 2-2,5 hesab edilir.

3.1 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə edərək fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisənin maliyyə sabitliyini qiymətləndirək (cədvəl 3.3).

Cədvəl 3.3

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili (man.)

№	Göstəricilər	Dövrün əvvəlinə	Dövrün sonuna
1.	Mütləq likvidlik əmsalı	0,07	0,0007
2.	Kritik likvidlik əmsalı	1,27	1,28
3.	Cari likvidlik əmsalı	1,44	1,46

Cədvəlin məlumatlarına əsasən demək olar ki, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda mütləq likvidlik əmsalının azalması, kritik və cari likvidlik əmsalının artması meyli müşahidə olunmuşdur. Lakin cari likvidlik əmsalının 2-dən aşağı olması gələcəkdə müəyyən maliyyə çətinliklərinə işarə edir ki, bu da, təşkilatda cari aktivlərdən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə əməli tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Təşkilatın xüsusi kapitalı (MMUS 2) onun aktivlərinin (əmlakının) dəyəri ilə öhdəlikləri arasında fərq kimi başa düşülür.

Xüsusi kapital üç aspektdən nəzərdən keçirilə bilər: uçot, maliyyə, hüquqi.

Xüsusi kapitalın uçot aspekti ilkin kapital qoyuluşunun və əldə olunmuş xalis mən-fəət hesabına əlavə vəsait qoyuluşları ilə, xüsusi kapitalın artması (azalması) ilə nəticələnən digər səbəblərlə əlaqədar onun dəyişməsinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Problemin bu aspekti MHBS və digər uçot sistemlərinin (GAAP, USA) tələblərində nəzərdə tutulmuş *kapitalın saxlanması (qorunması) konsepsiyasında* öz əksini tapır. Kapitalın saxlanması (qorunması) konsepsiyasının əsasını aşağıdakı qaydalar təşkil edir: kreditör-lərin mənafeyini qorumaq məqsədi ilə, eləcə də mülkiyyətçilər tərəfindən əldə olunmuş son maliyyə nəticələrinin və onun bölüşdürülməsi imkanla-rının obyektiv qiymətləndirilməsi üçün təsərrüfat subyektinin xüsusi kapitalı dəyiş-məz səviyyədə saxlanılmalıdır.

Mühasibat uçotunun və maliyyə təhlilinin beynəlxalq təcrübəsində bu problemə iki əsas yanaşma mövcuddur:

- ◆ maliyyə kapitalının qorunmasının (saxlanması) qiymətləndirilməsi;
- ◆ fiziki kapitalın qorunmasının qiymətləndirilməsi.

Maliyyə kapitalının qorunub saxlanması qiymətləndirilməsi nəzərdən keçirilən dövrdə xalis aktivlərin həcmnin və onların dəyişməsinin təhlilinə əsaslanır. Təhlilin əsas məqsədi *pul vəsaitlərinin alıcılıq qabiliyyətinin azalması nəzərə alınmaqla hesabat dövrünün əvvəli ilə müqayisədə təhlil olunan dövrün sonuna təşkilatın xalis aktivlərinin həcmnin qorunub saxlanmasını qiymətləndirilməkdir.*

Fiziki kapitalın qorunub saxlanması qiymətləndirilməsi - əgər təşkilat dövrün əvvəlində malik oldyğy material aktivlərini hesabat dövrünün sonuna bərpa etmək qabiliyyətində olarsa, onda o, öz kapitalını saxlamış hesab olunur. Kapitalın qorunub saxlanması qiymətləndirilməsi metodunun (maliyyə və ya fiziki) seçilməsində təsərrüfat subyektı müstəqildir və istifadəçilərin maraqlarından və tələbatlarından asılıdır. Maliyyə təhlili üçün kapitalın qorunması konsepsiyalarının əhəmiyyəti kapitalın saxlanması

şəraitini və bundan irəli gələn əldə edilmiş mənfəətin tanınması meyarının müəyyən edilməsinə imkan verməsi ilə xarakterizə olunur.

Xüsusi kapitalın təhlilinin maliyyə aspekti onunla səciyyələnir ki, xüsusi kapital aktivlər və öhdəliklərin fərqi kimi hesablanır. Bu yanaşmanın əsasını kreditorların maraqlarının qorunmasının ümumi tələbləri təşkil edir ki, həmin tələbə görə əmlakın dəyəri öhdəliklərdən çox olmalıdır.

Xüsusi kapitalın təhlilinin hüquqi aspekti mülkiyyətçilərin əldə edilmiş gəlirlər və mövcud aktivlərlə əlaqədar iddialarının təmin olunmasının qalır prinsipi ilə xarakterizə olunur. Bu aspekt maliyyə riski amili kimi qəbul edilmiş qərarın təhlili zamanı nəzərə alınmalıdır.

3.3. Mənfəət və zərər haqqında hesabat əsasında maliyyə nəticələrinin təhlili

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat (MZH) mühasibat hesabatının əsas formalarından biri hesab olunur. O, hesabat dövrü ərzində təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələri haqqında fikir formalaşdırır. Mühasibat balansı kimi mənfəət və zərərlər haqqında hesabat da iki əsas prinsip əsasında tərtib olunur: hesablama metodu və təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyinin mümkünlüyü.

Son illərdə MZH-da ciddi dəyişikliklər edilmiş, MHBS-na uyğunlaşdırılmışdır. 1 sayılı MMUS-na əsasən MZH-da aşağıdakı informasiyalar mütləq qaydada öz əksini tapmalıdır: əsas gəlir; əməliyyat fəaliyyətinin nəticələri; maliyyələşmə üzrə məsrəflər; iştirak payı metodu ilə uçota alınmış birgə və asılı müəssisələrin mənfəət və zərərində əsas müəssisənin payı; mənfəət vergisi üzrə xərclər; adi fəaliyyətdən mənfəət və ya zərər; fəvqəladə maddələr; azlıq təşkil edən mülkiyyətçilərin payı; hesabat dövründə xalis mənfəət və ya zərər.

Gəlir uçot dövrü ərzində səhmdarların kapital qoyuluşu ilə əlaqəli olmayan, lakin kapitalda artım ilə nəticələnən və hesabat dövrü ərzində aktivlərin artması, daxil olması və ya öhdəliklərin azalması şəklində iqtisadi səmərənin artımıdır.

Xərc uçot dövrü ərzində səhmdarlar arasında kapitalın bölüşdürülməsi ilə əlaqəli olmayan, lakin kapitalın azalması ilə nəticələnən, hesabat dövrü ərzində aktivlərin kənara axını və ya azalması və öhdəliklərin artması hesabına baş verən iqtisadi səmərənin azalmasıdır.

Hesabatı tərtib edən şəxs istifadəçilərin marağından çıxış etməlidir, ona görə də maliyyə nəticələrinin komponentləri elə təqdim olunmalıdır ki, mənfəətin stabilliyi, maliyyə nəticələrinin formalaşması (gələcəkdə mənfəət və ya zərərin alınması), mənfəət qazanmaq üzrə şirkətin potensialı haqqında nəticə çıxarmaq mümkün olsun. Bununla əlaqədar olaraq informasiyanın verilməsinə iki yanaşmadan (xərc növləri üzrə – *nature of expenses method*, fəaliyyət növləri üzrə – *function of expenses method*) birindən istifadə olunması tövsiyə olunur. Gəlir və xərclərin xarakteri haqqında düzgün təsəvvürün olması onların strukturunu və dinamikasını qiymətləndirməyə, gəlir qazanmaq və xərclərə nəzarət etməyə, eləcə də təşkilatın maliyyə vəziyyətində baş verən dəyişikliklər haqqında nəticəni maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqələndirməyə imkan verir.

Mənfəət və zərər haqqında hesabatda pul gəlirləri, hesabat dövründə təşkilatın gəlirlərinin ümumi məbləğinin 5% və daha artıq faizini təşkil edən əməliyyat və satışdankənar gəlirlər hər bir növ üzrə ayrıca göstərilir. Mövcudluq prinsipinə görə hesabatda xərclərin həmin gəlirlərə aid hissəsi göstərilir.

Adi fəaliyyət növündən gəlirlərə məhsul və mal satışından pul gəlirləri, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi məqsədi ilə satışın həcmi kimi əks etdirilən işlərin yerinə yetirilməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən daxilolmalar aiddir. Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclərə məhsulun istehsalı və satışı üzrə, malların alınması və satışı üzrə, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi üzrə daxil edilir. Həmin xərclər hesabatda satışın maya dəyəri, kommersiya xərcləri və inzibati xərclər maddələri üzrə əks etdirilir.

Mənfəət və zərər haqqında hesabatın təhlili hesabatın bütün maddələrinin ardıcıl olaraq öyrənilməsini nəzərdə tutur. Təhlil adi fəaliyyət növlərindən pul gəlirlərinin və onlara müvafiq xərclərin – satılmış məhsulların maya dəyərinin öyrənilməsi ilə başlanır; həmin göstəricilərin dəyişməsi meylinə xüsusi diqqət verilir. Əməliyyat və digər gəlirlər və xərclər mənfəət (zərər) göstəricisinə təsir edən amillər kimi nəzərdən keçirilir. Təhlilin əsas məqsədi mənfəətin və xalis mənfəətin keyfiyyətinin – kapitalın və dividendlərin ödənilməsi mənbələrinin dəyişməsi səbəblərinin müəyyən edilməsidir. Konkret təsərrüfat subyektinin mənfəət və zərər haqqında hesabatının təhlilinin nəticələri müqayisəli təhlildə istifadə olunur. Bu, kreditorlar, səhmdarlar, fond bazarının iştirakçıları və variantların seçilməsi əsasında işgüzar qərar qəbul edən digər istifadəçilər üçün vacibdir. Bundan savayı, təhlilin nəticələri həm daxili, həmçinin də xarici təhlildə maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılmasında istifadə olunur.

Analitik cədvəllərin tərtib olunması zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, təhlilin obyektləri heç də eyni tərkibli deyildir – gəlirlər və xərclər, mənfəət və ya zərər, yekun göstərici (vergiqoymadan əvvəl mənfəət və ya xalis mənfəət) yalnız satışdan pul gəliri hesabına formalaşmır. Buna görə də yekun göstəricinin müəyyən edilməsi üçün analitik cədvəldə satışın həcmi göstəricisindən istifadə etmək kifayət deyildir. Ötən dövrlərlə müqayisədə hesabat ilində xalis mənfəətə təsir edən amillərin öyrənilməsi üçün maliyyə nəticələrinin formalaşmasının bir neçə mərhələlərini öyrənmək lazımdır. Bunun üçün maliyyə nəticələrinin formalaşması haqqında məlumatların bir neçə cədvəldə verilməsi məqsədəuyğundur. Həmin cədvəllərin sayı və məzmunu mənfəət və zərər haqqında hesabatın məzmunu ilə müəyyən olunur. Adətən, cədvəllərdə təclil olunan göstəricilərin mütləq kəmiyyətləri verilir ki, onların əsasında kənarlaşmalar, göstəricilərin strukturu haqqında məlumatlar və onların dəyişməsi, maliyyə nəticələri göstəricilərinin dinamikasını səciyyələndirən nisbi göstəricilər hesablanır. ARDNŞ nin konsolidə edilmiş

mənfəət və zərər haqqında hesabatının məlumatları əsasında maliyyə nəticələrini təhlil edək (cədvəl 3.4).

Cədvəl 3.4

Təşkilatın gəlirləri və xərclərinin təhlili, manatla

	Ötən il	Hesabat ili	Kənarlaşma
A	1	2	3
Gəlirlər	4 195 981	5 527 265	+1331284
Satışın maya dəyəri	(2 078 209)	(3 293 415)	+1215206
Cəmi mənfəət	2117772	2233850	+116078
Paylaşdırma xərcləri	(155230)	(198031)	+42801
Ümumi və inzibati xərclər	(229871)	(302687)	+72816
Əsas vəsaitlərin silinməsindən zərərlər	(8511)	(23915)	+15404
Sosial xərclər	(159479)	(199904)	+40425
Kəşfiyyat və qiymətləndirmə xərcləri	(11298)	(6742)	– 4556
Tədqiqat və işlənmə xərcləri	(15279)	(21917)	+6638
Sair əməliyyat xərcləri	(313883)	(326270)	+12387
Sair əməliyyat gəlirləri	204708	178578	–26130
Əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət	1428929	1332962	– 95967
Maliyyə gəlirləri	67678	67175	– 503
Maliyyə xərcləri	(163211)	(175191)	+11980
Məzənnə fərqi üzrə xalis zərər	(958)	(91510)	+90552
Birgə müəssisələrin maliyyə nəticələrində pay	(12887)	6390	–19277
Əlaqəli müəssisələrin maliyyə nəticələrində pay	89854	99080	+9226
Birgə və əlaqəli müəssisələrin silinməsindən zərərlər	(40062)	(902)	– 39160
Vergidən əvvəl mənfəət	1369343	1238004	– 131339
Mənfəət vergisi xərci	(475765)	(582264)	+106499
İl üzrə xalis mənfəət	893578	655740	– 237838
Məzənnə fərqləri	(16363)	(17771)	+1408
İl üzrə cəmi ümumi gəlir	875807	639377	– 236430

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, ötən ilə nisbətən hesabat ilində vergiqoymadan əvvəl mənfəət 131339 manat (6,5 %), xalis mənfəət 237838 manat (26,6%) azalmışdır.

Məhsul (iş, xidmət) satışından mənfəət vergiqoymadan əvvəl mənfəətin məbləğində böyük paya malik olduğu üçün onun formalaşmasının təhlilinə xüsusi diqqət verilir. Bunun üçün üfiqi və şaquli təhlil metodlarından istifadə olunur, maliyyə əmsalları – satışın rentabelliği (satışdan mənfəət üzrə), ümumi mənfəət əmsalı hesablanır, satışdan mənfəətə təsir edən amillər öyrənilir. Ötən ildə vergiqoymadan əvvəl mənfəətin ümumi məbləğində satışdan mənfəətin payı 104,3%, hesabat ilində 107,7% təşkil etmişdir ki, bu da digər xərclərin artımının digər gəlirlərinin artımından çox olması ilə izah olunur.

Maliyyə nəticələrinin formalaşmasının təhlili mənfəət və zərər haqqında he-sabatın məlumatları əsasında hesablanmış rentabellik göstəricilərinin qiymətləndirilməsi ilə tamamlanır. Cari fəaliyyətin və məhsulun rentabelliği ilə yanaşı xalis mənfəət əsasında hesablanmış satışın rentabelliği göstəricisi (xalis mənfəətin satışdan mənfəətə nisbəti) müəyyən edilir (cədvəl 3.5).

Cədvəl 3.5

ARDNŞ-nin rentabellik əmsalları

Göstəricilər	Hesablama alqoritmi	Ötən il	Hesabat ili
Ümumi mənfəət əmsalı	Ümumi mənfəət / Satışdan pul gəliri	0,50	0,40
Cari fəaliyyətin rentabelliği	Satışdan mənfəət / Adi fəaliyyət novləri üzrə xərclər	0,54	0,33
Satışın rentabelliği (satışdan mənfəətə görə)	Satışdan mənfəət / Satışdan pul gəli-ri	0,34	0,24
Ümumi rentabellik	Vergiqoymadan əvvəl mənfəət / Sa-tışdan mənfəət	0,96	0,93
Satışın rentabelliği (xalis mənfəətə görə)	Xalis mənfəət / Satışdan pul gəliri	0,21	0,12

Cədvəlin məlumatlarını nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, şirkət üzrə rentabelliğin göstəricilər sistemi üzrə səviyyə ötən ilə nisbətən aşağı düşmüşdür. Əlbəttə, informasiyanın məhdudluğu bu azalmaya səbəb olmuş

amillərin müəyyən edilməsinə və onların təsirinin kəmiyyətə hesablanmasına imkan vermir. Təhlilin məqsədinə nail olmaq üçün müxtəlif variantlarda analitik cədvəl tərtib etmək olar. Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclərin pul gəlirində faiz ifadəsində xüsusi çəkisi satışın bir manatına düşən xərclərdir ki, bu göstəriciyə də xüsusi diqqət verilməlidir.

Nəticə

Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi dünya bazarına daxil olması və bununla da respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsi Qərb partnyorları və investorların ölkə müəssisələrinə marağını xeyli artırmışdır. Ölkə sahibkarlarında bazar psixologiyasının təşəkkül tapması müəssisələrin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin nəticələri, onların maliyyə sabitliyi, riskləri və imkanları haqqında informasiyaların daşıyıcıları sayılan maliyyə hesabatının sistemli təhlilinə yeni aspektdə yanaşmağı tələb edir. Çünki bazar iqtisadiyyatı müəssisənin uçot siyasəti və maliyyə (mühasibat) hesabatının məzmununa beynəlxalq uçot və hesabatın standartlarına uyğun tələblər qoymaqla onun informasiyalarından istifadə edənlərin dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur.

Maliyyə hesabat sənədlərinin audit yoxlaması maliyyə və mühasibat sənədlərinə əsaslanaraq baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatların araşdırmasını və onların perspektivini müəyyən etməyə imkan verir. Mühasibat (maliyyə) hesabatının auditor yoxlanması, hər şeydən əvvəl, onların standartlara uyğun tərtib olunmasına, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün uçota alınmasına, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında mövcud nöqsanların aşkar edilməsinə, xüsusilə cinayət tərkibli maliyyə əməliyyatlarının vaxtında üzə çıxmasına, yuxarı təşkilatlara, maliyyə vergi orqanlarına təqdim olunan mühasibat və maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinə zəmanət verir. Maliyyə-hesabat sənədlərinin audit iqtisadi proseslərin və təsərrüfat əməliyyatlarının keçmişindən xəbər verərək, perspektiv inkişaf üçün lazımı tədbirlərin hazırlanmasına şərait yaradır.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüslülüyü 2 aspektdə qiymətləndirilir: mühasibat aspekti, daha doğrusu, hesabatların mühasibat uçotunun təşkili, aparılması və mühasibat hesabatının hazırlanması üzrə normativ sənədlərə uyğunluğu; iqtisadi aspekt-iqtisadi halların forma üzrə deyil, məzmununa görə əks etdirilməsi. Mühasibat uçotu baxımından dürüst hesab

olunan hesabatda nəzərəcarpacaq iqtisadi təhriflər ola bilər. Belə təhriflər 2 səbəbdən irəli gəlir:

1. Hesablamalarda yer alan səhvlər səbəbindən;
2. Maraqlı şəxislərin (rəhbərliyin və ya mülkiyyətçilərin nümayəndələri) qeyri qanuni hərəkətləri nəticəsində uçot nöqtəyi nəzərindən düzgün rəsmiləşdirilmiş müqavilə nəticəsində iqtisadi baxımdan qeyri-dürüst nəticələrlə müşayət olunur;
3. Mövcud mühasibat uçotu standartların təkmil olmaması. Bu baxımdan ən geniş yayılmış təhrif kimi bazar dəyərindən fərqlənən aktivlərin dəyərinin təhrif olunmasıdır. Bu zaman mühasibat uçotu baxımından hesabat dürüst hesab oluna bilər.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyü haqqında auditor rəyinin əsaslandığı auditor sübutları auditor tərəfindən tətbiq olunan müvafiq analitik prosedurlar vasitəsi ilə toplanır. Analitik prosedurların əsas mahiyyəti maliyyə informasiyasının, onların elementləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin nəzərdən keçirilməsini və müqayisəsini səciyyələndirir. Analitik prosedurlar auditor tərəfindən əldə edilmiş informasiyaların təhlilini və qiymətləndirməsini, mühasibat uçotunda qeyri-adi və ya qeyri qanuni təsərrüfat fəaliyyəti faktlarını, eləcə də səhvlərin və təhriflərin səbəblərini müəyyən etmək məqsədi ilə mühüm maliyyə və iqtisadi göstəricilərin tətqiq edilməsini əks etdirir.

Auditor tərəfindən analitik prosedurların, metodların və onların tətbiqi dairəsinin seçilməsi auditorun təcrübəsi ilə müəyyənləşir. Analitik prosedurlar digər auditor prosedurlarının xarakterinin və həcmnin planlaşdırılması zamanı auditora kömək məqsədi ilə istifadə olunmalıdır. Analitik prosedurların növləri, davamiyyəti və həcmi daxili nəzarət sisteminin qeyri səmərəliliyi riskinin, auditor riskinin və aşkar etməmək riskinin qiymətləndirilməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, analitik proseduralar auditor yoxlamasının üç müxtəlif mərhələsində yerinə yetirilir:

1. Planlaşdırma zamanı nəzərdə tutulan auditor riski səviyyəsini əsaslandırmaq üçün auditora lazım olacaq sübutların müəyyənləşdirilməsinə kömək göstərmək məqsədilə;

2. Əməliyyatların və qalığın ayrı-ayrı ünsürlərinin yoxlanılması zamanı;

3. Auditin yekun mərhələsində dürüstlüyün sonuncu yoxlanışı kimi

Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhrif olunmasına bir çox amillər – səhvlər, maraqlı şəxslərin qeyri qanuni hərəkətləri, uçotun standartlarının təkmil olmaması təsir göstərir. Bu istiqamətlərin hər biri üçün müəyyən kompleks analitik prosedurlar aparılmalıdır, daha doğrusu, hesabat göstəriciləri arasında yoxlama nisbətlər tədqiq edilməsi vergi yükünün optimallaşdırılması və ya təşkilatın mənfəətinin və aktivlərinin mənimsənilməsinə yönəldilmiş qeyri düzgün hərəkət əlamətləri müəyyən olunması, uçot standartlarının təkmil olmaması səbəbindən təhrif olmalar aşkar edilməlidir.

Səhvlər nəticəsində mühasibat hesabatının təhrif olunması faktlarının sadə analitik proseduralar – mühasibat hesabatı formalarının əlaqələndirilməsi vasitəsi ilə müəyyən edilməsi məqsəduyğundur.

Qeyri qanuni hərəkətlər təşkilatın aktivlərinin və mənfəətinin qeyri-qanuni mənimsənilməsini, təşkilatın əsassız öhdəlikləri, vergidən yayınmaq məqsədi ilə vergitutma göstəricilərinin azaldılması (gizlədilməsi) ilə xarakterizə olunur. Həmin hərəkətlər biznesin səmərəliliyi göstəricilərinin aşağı salınmasına, balansın və pul gəlirinin strukturunun təhrif olunmasına, resursların məhsuldarlığı göstəricilərinin azalmasına, vergi yükünün azalmasına səbəb olurki, bu da, uzun dövrə təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyi hipotezi ehtimalını və biznesin effektivini azaldır.

Təşkilatın fəaliyyətin fasiləsizliyi hipotezasının qiymətləndirilməsi zamanı da analitik prosedurlardan istifadə olunur. Aparılan hesablamalar əsasında fəaliyyətin fasiləsizliyi ilə bağlı şübhələr yarana bilər ki, bu halda təşkilatın həyata keçirdiyi təsərrüfat əməliyyatlarının gəlirliyi və onun maliyyə resursların cəlb etmək imkanları təhlil edilməlidir.

Təşkilat üzrə işlərin səmərəliliyinin və biznesin iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı təşkilatın maliyyə nəticələrinin, pul axınlarının və resurslardan istifadəsinin tədqiq edilməsi zəruridir. Bu məqsədlə təşkilatın əsas fəaliyyətinin gəlirliyinə xüsusi diqqət verilməli, mənfəətinin quruluşu dərindən öyrənilməlidir. Bu mərhələdə təşkilatın investisiya cəlbediciliyini və kreditödəmə qabiliyyətini təsdiq edən xüsusi kapitalın və aktivlərin rentabelliği göstəriciləri ilə yanaşı tədqiqat məqsədi üçün xüsusi hazırlanmış parametrlərdən də istifadə olunmalıdır. Həmin parametrlərə təşkilatın istehsal imkanlarını əks etdirən qeyrimaliyyə göstəricilərinin onun maliyyə nəticələrinə uyğunluğu, mənfəətin keyfiyyəti indikatorları, resursverimi göstəriciləri, eləcə də xərclərə nəzarət göstəriciləri daxil edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. “Auditor xidməti haqqında” AR Qanunu – Bakı, 1994-cü il
2. “Azərbaycan Respublikasının Auditor Palatası haqqında” Əsasnamə. – Bakı, 1995-ci il
3. Müəssisənin uçot siyasəti haqqında Əsasnamə. – Bakı. 1997
4. “Audit”. (prof. V.T.Novruzovun elmi redaktəsi ilə), Bakı 2001
5. İbadoğlu Q. Kazımov R.N., Audit işi: nəzəriyyə və praktika. Bakı. İqtisadi və sosial İnkişaf mərkəzi. 2009
6. Abbasov İ. Audit. Dərslik. – Bakı, 2007
7. Bayramov Q.İ., Kazımov R.N. Audit işi. Metodik vəsait. – Bakı 2009
8. Cəfərli H.Ə. “İqtisadi təhlil”, Dərslik. – Bakı 2009
9. Kazımov R.N., İbadoğlu Q.. “Audit işi: nəzəriyyə və praktika”. – Bakı 2008.
10. Kazımov R.N., Namazova C.B. Praktiki audit. Dərslik. – Bakı, CBS, 2012
11. Müslümov S.Y. Maliyyə təhlili. Dərslik. – Bakı, CBS, 2012
12. Səbzəliyev S.M., Hacıyev R.Ş. Auditin əsasları. Dərslik. Bakı, 2000
13. Səbzəliyev S.M., “Mühasibat (maliyyə) hesabatı”. – Bakı 2003.
14. Səbzəliyev S.M., Süleymanov S.M., Cəfərov E.O. Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartları. Tədris metodiki vəsait. – Bakı, 2010
15. Rzayev Q.Ə. “Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və maliyyə hesabatı”. – Bakı 2004.
16. Rzayev Q.Ə. “Mühasibat uçotu və audit”. – Bakı 2002.
17. Анализ финансовой отчетности (под ред. О.В.Ефимовой, М.В.Мельник). – М.: 2006
18. Андреев В.Д. Практический аудит. – М. 2000
19. Аникеев И.М. и др. Основы финансового аудита. – Мн. 2000
20. Бычкова С.М, Фомина Т.Ю Практический аудит . – М.: 2009
21. Ковалев В.В., Патров В.В. «Как читать баланс». – М. 2005.
22. Кочин Ю.Ю. Аудит организаций различных видов деятельности. – Питер, 2006

23. Мельник М.В., Когденко В.Г. Экономический анализ в аудите. –М. 2007
24. Пупко Г.М. Аудит и ревизия. –Минск, 2001
25. Шеремет А.Д., Суиц В.П. Аудит. –М., 2000

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

MƏMMƏDOV NURLAN NURU oğlu

**«MMUS-ın TƏTBİQİ ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ HESABATLARININ
AUDİTİ»**

İxtisasın şifri və adı: 060402   “Mühasibat uçotu və audit”

Magistr dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının

REFERATI

BAKİ - 2015

Mövzunun aktuallığı. Mühasibat (maliyyə) hesabatının tərtib olunması uçot prosesinin sonuncu və həlledici mərhələsidir. Mühasibat (maliyyə) hesabatında müəssisənin istehsalat-təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin nəticələri haqqında məcmu məlumatlar öz əksini tapır. Maliyyə hesabatlarının məlumatlarından müəssisənin müxtəlif bölmələrində təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etmək, onun müsbət tərəflərini və çatışmazlıqlarını müəyyənləşdirmək, plandan kənarlaşmaların səbəblərini aşkar etmək, bütövlükdə müəssisənin işinin səmərəliliyini qiymətləndirmək, onu yüksəltmək və digər məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu məqsədlə istifadə olunan informasiyanın dürüstlüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MHBS-na görə mühasibat hesabatının məqsədi “əksər istifadəçilərin ümumi tələbatının ödənilməsi üçün şirkətin maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətin nəticələri və maliyyə vəziyyətinin dəyişməsi haqqında informasiyanın təqdim edilməsindən ibarətdir”. Lakin Avropa Birliyi Şurasının Dördüncü Direktivinin (25 iyul 1978-ci il) ”Ümumi qaydalar”ının I bölməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bölməsində göstərilir ki, “illik hesabat şirkətin aktivləri, öhdəlikləri, maliyyə vəziyyəti, mənfəəti və zərələri haqqında həqiqi və dürüst təsəvvür verməlidir”.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının öyrənilməsində bazar münasibətləri iştirakçılarının məqsədləri müxtəlifdir: işgüzar tərəfdaşları borcların vaxtında qaytarılmasının mümkünlüyü, investora risklərin qiymətləndirilməsi, təşkilatın inkişaf perspektivi və maliyyə sabitliyi, səhmdarları - səhmlərin qiyməti, dividendlərin həcmi və ödənilməsi qaydası haqqında informasiya, vergi orqanlarını vergiyə cəlb olunan mənfəətin həcmi və vergi ödəmələrinin düzgün hesablanması və vaxtında büdcəyə ödənilməsi maraqlandırır. Bütün bunlar müvafiq hesabat göstəriciləri əsasında aparılır.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının təşkilatın tərəfdaşlarının maliyyə xarakterli qərarların qəbul edilməsi üçün əsas informasiya mənbəyi olduğunu nəzərə alaraq onun dürüstlüyünə və analitikliyinin yüksəldilməsinə böyük diqqət yetirilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyü əsasən bütün

təsərrüfat subyektlərində yaradılan daxili nəzarət sistemi və müstəqil ekspertlər tərəfindən hesabatın dürüstlüyünün təsdiq olunması ilə nəticələnən auditor yoxlamaları vasitəsi ilə təmin olunur. Hesabatın informasiya baxımından analitikliyinin artması onlara edilən əlavə və qeydlərin tamlığından çox asılıdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dünyanın əksər ölkələrində hesabatın şəffavlığına xüsusi diqqət verilir; şəffavlıq yalnız dürüstlük kimi deyil, eyni zamanda daxili uçot məlumatları əsasında hesabatın yekun məlumatlarının təsdiq olunması ilə bağlı informativlik kimi də izah edilir. Bununla əlaqədar olaraq idarəetmə uçotunun bəzi məlumatları hesabata daxil edilir.

Dünya ölkələrində mühasibat uçotu və hesabatının inkişafı təcrübəsi göstərir ki, hesabatın keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən edən ümumqəbul edilmiş prinsiplər və onlara olan ümumi tələblər mövcuddur. Hal - hazırda dünyanın əksər ölkələri, o cümlədən Azərbaycan da həmin əsas tələbləri qəbul etmişdir. Belə ki, ölkəmizdə mühasibat uçotu və hesabatın beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş qaydalara uyğunlaşdırılması istiqamətində bir sıra normativ-hüquqi sənədlər - “Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu ” (2004), “Mühasibat uçotu haqqında Qanunun tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı (7 fevral 2005-ci il), Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi “2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqram” qəbul edilmiş və həmin Proqramın çərçivəsində kommərsiya təşkilatları üçün 37, büdcə təşkilatları üçün- 24 və qeyri-hökumət təşkilatları üçün 1 milli mühasibat uçotu standartı hazırlanmış və onların praktiki tətbiqinə başlanılmışdır.

Maliyyə nəzarətinin növləri arasında audit xüsusi yer tutur. Çünki audit dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi və maliyyə sabitliyinin bərqərar edilməsi üçün zəmin yaratmaqla, qanunçuluğa riayət edilməsinin təmin olunmasına, mülkiyyətin qorunub saxlanılmasına, maliyyə vəsaitlərindən düzgün, səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasına xidmət edir,

büdcə və maliyyə intizamının ən müxtəlif pozuntularını aşkara çıxarmağa yardım göstərir, qanunsuz xərclənmiş vəsaitləri aşkar etməyə və onların bərpasına imkan yaradır.

Audit idarəetmə sisteminin əsas elementlərindən biri hesab olunur. Auditin idarəetmə sistemində özünəməxsus mövqeyi onun idarəetmədə praktiki olaraq birbaşa iştirak etməsidir. Auditin başqa idarəetmə elementlərdən fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, digər idarəetmə elementlərinin idarəetmə funksiyalarına bilavasitə təsir göstərmək imkanına malikdir.

Ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının audit yoxlamasında məqsəd təsərrüfat əməliyyatlarının bu və ya digər mərhələlərində iştirak etməklə təsərrüfat sisteminin məhsuldarlığı və səmərəliliyini qiymətləndirməkdir. Audit hər bir tematik yoxlama nəticəsində təsərrüfatın hər hansı bir sahəsində mövcud vəziyyəti xarakterizə edən arayışla, bilavasitə təsərrüfat prosesinin yaxşılaşmasına təsir göstərir. Yoxlama nəticəsində təkliflərin verməsi təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsində onun təsərrüfatdaxili idarəetmə prosesində iştirakıdır. Onun tərtib etdiyi yekun nəticələr və təkliflər firmanın meneceri tərəfindən istifadə olunur.

Ayrı-ayrı əməliyyatların yoxlanması və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi maliyyə-hesabat və digər sənədlərin qiymətləndirilməsindən çətin və mürəkkəb prosesdir. Çünki ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatları bir çox hallarda ümumi standartlardan kənarında baş verdiyi üçün onun yoxlanması və qiymətləndirilməsində qanunların, qərarların, təlimatların və digər normativ sənədlərin prinsiplərinə istinad edilməklə yanaşı iqtisadi qanunauyğunluqlara və digər meyarlara əsaslanmalıdır. Bu məsələlər maliyyə hesabatlarının auditinin təkmilləşdirilməsini zəruri etmişdir.

Hal hazırda auditin metodologiyasının təkmilləşdirilməsi və inkişafı təşkilatın maliyyə-iqtisadi vəziyyəti haqqında cəmiyyətin tələbini tam ödənilməməsi və maliyyə (mühasibat uçotu və vergi) auditinə istiqamətləndirilməsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda iqtisadi auditin inkişafının zəruriliyi və

auditin istifadəçilərinin - səhmdarların, müldkiyyətçilərin, investorların, kreditorların maraqlarına tam adaptasiyası obyektiv xarakter daşıyır. Mühasibat uçotu nöqtəyi nəzərəndən hesabatın dürüstlüyünün təsdiq edilməsi ilə yanaşı eyni zamanda onun iqtisadi məzmunu mövqeyindən qiymətləndirilməsi, təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyi-nin mümkünlüyünün qiymətləndirilməsi, eləcə də təşkilatın rəhbərliyinin işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi auditin məqsədini təşkil edir. Məsələlərin belə qoyuluşu və həll metodları üzrə həmin istiqamətlər analitik problemlərin tərkib elementləri olmaqla auditin məqsədlərini yüksək səviyyədə təmin olunmasının zəruriliyini ön plana çəkmişdir. Bütün bunlar dissertasiya işinin mövzusunu aktual etmiş, onun predmetini, obyektini və tədqiqatın məzmununu müəyyənləşdirmişdir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Biznesdə hər hansı bir iqtisadi qərarın qəbul edilməsi mövcud informasiyanın keyfiyyətindən çox asılıdır. Bu da istifadə olunan informasiyanın dürüstlüyünün təmin olunması məqsədi ilə onların müstəqil auditor yoxlanmasının vacibliyini şərtləndirir. İqtisadi ədəbiyyatlarda mühasibat (maliyyə) hesabatlarının auditor yoxlanmasının istiqamətləri, metodları ilə bağlı tədqiqat işlərinə rast gəlinir. Məsələnin öyrənilməsi ilə bağlı ölkə iqtisadçı alimlərindən V.T.Novruzovun, S.Y.Müslümovun, İ.M.Abbasovun, H.A.Cəfərlinin, S.M.Səbzəliyevin, Q.Abbasovun, R.N.Kazımovun, N.M.İsmayılovun, Ç.R.Yüzbaşevin və başqalarının, eləcə də xarici iqtisadçı alimlərin - J.Rişarın, V.İ.Podolskinin, R.A.Alborovun, M.V.Melnikin, V.Q.Koqdenkonun, O.A.Efimovanın, Q.V.Savitskayanın, A.D.Şeremetin və digərlərinin apardığı tədqiqat işlərini qeyd etmək olar. Həmin müəlliflərin elmi işlərində məsələnin metodoloji və metodiki istiqamətləri bu və ya digər səviyyədə öyrənilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi dürüst və obyektiv informasiya əsasında səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasını təmin edən mühasibat (maliyyə) hesabatının auditinin mövcud metodikasının qiymətləndirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin

müəyyən edilməsidir. Həmin məqsədin reallaşdırılması üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- respublikanın kommertiya təşkilatların mühasibat (maliyyə) hesabatının tərkibi, onların tərtibi ilə bağlı problemlərin öyrənilməsi;

- iqtisadi subyektin maliyyə hesabatlarının auditinin müxtəlif mərhələlərində auditor sübutlarının toplanması metodlarının tədqiq edilməsi və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına (MMUS) əsaslanan mühasibat uçotu və hesabatın beynəlxalq audit standartları (BAS) əsasında yoxlanmasının uzlaşdırılması problemlərinin tədqiq edilməsi;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyünün, audit olunan şəxsin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalının və onun rəhbərliyinin işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının auditinin beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi və onların respublikanın audit şirkətlərinin fəaliyyətində istifadə olunması imkanlarının tədqiq olunması.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Təsərrüfat subyektlərinin mühasibat (maliyyə) hesabatının auditor yoxlanması metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi tədqiqatın predmetini təşkil edir. Kommertiya təşkilatlarının fəaliyyətini əks etdirən mühasibat (maliyyə) hesabatı tədqiqatın obyektini təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış elmi tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- müəssisələrdə mühasibat uçotunun MMUS-na uyğun aparılması və maliyyə hesabatlarının tərtib olunması problemləri müəyyən edilmişdir;

- MMUS əsasında tərtib olunmuş mühasibat (maliyyə) hesabatının beynəlxalq audit standartları əsasında auditor yoxlanmasının metodiki

problemləri aşkar edilmiş və onun aradan qaldırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyünün yoxlanması prosesində istifadə olunan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin mövcud metodikası tədqiq edilmiş və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticəsində hazırlanmış təkliflər müəssisənin pul vəsaitlərini, əmlakını, maliyyə vəziyyətini və maliyyə nəticələrini daha dolğun qiymətləndirməyə imkan verəcək və iqtisadyönlü ali məktəblərdə dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Magistr dissertasiyasının «Maliyyə hesabatları və onların tərtib olunmasının nəzəri-metodiki aspektləri» adlanan birinci fəsilində maliyyə hesabatlarının məzmunu və müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində onların analitik imkanları nəzərdən keçirilmişdir. Daha sonra maliyyə hesabatlarının tərkibi və tərtib olunması qaydası verilmiş, maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının keyfiyyət göstəriciləri şərh olunmuşdur.

Magistr dissertasiyasının «Müəssisənin mühasibat (maliyyə) hesabatının auditı» adlanan ikinci fəsilində əvvəlcə müəssisənin uçot siyasətinin və ilkin uçotun təşkilinin auditinin zəruriliyi və aparılması qaydası verilmişdir. Audit yoxlanmasının əsas istiqaməti kimi audit olunan şəxsin mühasibat uçotuun və hesabatlarının təşkili qaydası verilməklə maliyyə hesabatlarının audit yoxlanmasının müxtəlif mərhələlərində analitik prosedurlardan istifadənin metodikası şərh olunmuş və onun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Magistr dissertasiyasının «Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili» adlanan üçüncü fəsilində ardıcıl olaraq audit olunan şəxsin hesabat məlumatları əsasında onun maliyyə vəziyyətinin, maliyyə nəticələrinin və eləcə də pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili metodikası verilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqata əsaslanan nəticə və təkliflər verilmişdir.

РЕЗЮМЕ

На магистерскую диссертацию на тему "Аудит финансовой отчетности в условиях применения НСБУ"

В магистерской работе рассмотрены теоретическо-методические аспекты вопросы составления бухгалтерской отчетности. При этом излагается содержания и аналитические возможности финансовых отчетов, рассматривается состав, порядки их составления, а также качественные показатели. Далее магистрантам дается методика аудита организация учетной политики и первичного учета, а также бухгалтерского учета и составления финансовых отчетов на предприятиях. Особое внимание уделяется на вопросам использования аналитических процедур в ходе аудиторской проверки. На работе также освещены вопросы анализа финансового состояния и финансовых результатов, движения денежных средств на материалах финансовых отчетов.

SUMMARY

In the master's thesis on "Audit financial statements for applications NSBU"

In the master's work deals with the theoretical aspects of the issue, methodic preparation of financial statements. This thesis commentary content and analytical capabilities of the financial statements considered composition, order their compilation, as well as qualitative indicators. Next undergraduates given technique of audit of accounting policies and the organization of primary accounting and accounting and financial reporting in enterprises. Special attention on issues use of analytical procedures during an audit. At work is also covered issues of financial analysis and financial Results, cash flow in the financial statements of the materials.